

Verantwoordingsdocument

Een fietsroute langs Tweede Wereldoorlog locaties in Arnhem-Noord, van
militaire tot persoonlijke verhalen.

Samengesteld door: Virna Lubbinge

Titelpagina

HBO-scriptie

Auteur: Virna Lubbinge
Studentnummer: 344447
Email: 344447@student.saxion.nl

Onderwijsinstelling: Saxion hogeschool
Opleiding: Archeologie
Begeleider: Wilko van Zijverden
Email: w.k.vanzijverden@saxion.nl

Opdrachtgever: Gemeente Arnhem
Contactpersoon: Martijn Defilet
Email: Martijn.Defilet@arnhem.nl

Datum: 17 juni 2020
Versie: Versie 1.2

Bron afbeeldingen voorblad: <https://poweredtemplate.com/rusty-military-helmet-presentation-71696/>

Niets uit deze uitgave mag vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt worden d.m.v. druk, fotokopie of welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Samenvatting.....	6
1. Inleiding	7
1.1. Projectopdracht.....	7
1.2. Onderzoekskader	7
1.3. Aanpassingen Plan van Aanpak	9
1.4. Doelstelling en vraagstelling	10
1.4.1. Doelstelling.....	10
1.4.2. Vraagstelling.....	10
1.4.3. Macro-, meso- en microniveau	10
1.5. Leeswijzer	11
2. Methodiek	12
2.1. Inleiding	12
2.2. Methodiek per deelvraag	12
2.2.1. Deelvraag 1.....	12
2.2.2. Deelvraag 2.....	13
2.2.3. Deelvraag 3.....	13
2.2.4. Deelvraag 4.....	14
2.2.5. Deelvraag 5.....	14
2.2.6. Deelvraag 6.....	15
3. Verantwoording.....	16
3.1 Park de Hoge Veluwe	16
3.2 Locaties.....	16
3.3. Archeologisch component.....	17
3.4. Arnhem ten tijde van de Tweede Wereldoorlog.....	20
3.5. Fietsroute	21
3.6. Vergelijking van fiets – en wandelroutes	21
3.7. Vormgeving	22
3.8. Doelgroep	23
4. Discussie	25
4.1. Macroniveau.....	25
4.2. Mesoniveau	25
4.3. Microniveau.....	25
5. Conclusie	27
5.1. Macroniveau.....	27

5.2. Mesoniveau	28
5.3. Microniveau.....	28
5.4. Hoofdvraag.....	29
6. Aanbevelingen.....	30
6.1. Macroniveau.....	30
6.2. Mesoniveau	30
6.2. Microniveau.....	30
Literatuur.....	31
Bijlagen	1
Bijlage 1 Fietsroute (extern bestand)	
Bijlage 2 Kaart fietsroute (extern bestand)	
Bijlage 3 Ooggetuigenverslag (extern Bestand)	
Bijlage 4 Lijst met locaties die zijn gekozen voor opname in de fietsroute (deel 1)	
Bijlage 5 Lijst met locaties die zijn gekozen voor opname in de fietsroute (deel 2)	
Bijlage 6 Lijst met locaties die niet zijn gekozen voor opname in de fietsroute	

Voorwoord

Voor u ligt het verantwoordingsdocument over het samenstellen van een Tweede Wereldoorlog fietsroute.

De opdrachtgever voor het onderzoek was de gemeente Arnhem. Het afstudeeronderzoek is geschreven in het kader van mijn afstuderen aan de opleiding archeologie aan Hogeschool Saxion te Deventer. Het verantwoordingsdocument met bijbehorend product zou niet tot stand zijn gekomen zonder de hulp van anderen. Allereerst zou ik de gemeente Arnhem en Martijn Defilet willen bedanken voor de aangeboden mogelijkheid hier mijn afstudeeronderzoek te kunnen uitvoeren. De mogelijkheid om het onderzoek op eigen manier vorm te geven was een leerzame en dankbare ervaring. Mijn afstudeerbegeleider vanuit Hogeschool Saxion, Wilko van Zijverden, wil ik bedanken voor de begeleiding en toewijding. Mijn vriend, Aäron Sotthewes, die mij zeer goed heeft geholpen met het samenstellen en vormgeven van het product. Tot slot Jorn Lubbinge die de taal- en spellingscontrole heeft uitgevoerd. Al deze mensen hebben mij geholpen mijn afstudeeronderzoek tot een goed einde te brengen.

Ik wens u veel leesplezier.

Virna Lubbinge
17 juni 2020

Samenvatting

In januari 2019 is met Martijn Defilet van de gemeente Arnhem een gesprek gevoerd over het vormgeven van een afstudeeronderzoek. De gemeente Arnhem wilde op voor hun een vernieuwende manier het oorlogserfgoed kunnen laten zien aan toeristen en andere geïnteresseerden. Om dit te kunnen verwezenlijken is besloten een fiets- of wandelroute samen te stellen.

Het doel van dit onderzoek was om te achterhalen wat de beste manier was om een fiets- of wandelroute te creëren. Hiervoor was de volgende hoofdvraag opgesteld: *Hoe kunnen toeristen en andere geïnteresseerden door middel van een route een duidelijk en gevarieerd beeld krijgen van de gebeurtenissen in Arnhem-Noord ten tijde van de Tweede Wereldoorlog?* Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden zijn er tevens diverse deelvragen opgesteld. Om antwoord te kunnen geven op de gestelde onderzoeksvragen is er tijdens dit onderzoek gebruik gemaakt van vier onderzoeksmethoden. Deze methoden waren:

- Literatuur- en bronnenonderzoek
- Veldonderzoek
- Casestudy
- Archiefonderzoek

Door middel van literatuur- en bronnenonderzoek is operatie Market Garden, en dan voornamelijk de Slag om Arnhem beschreven. Door het gebruik van een ooggetuigenverslag is een klein persoonlijk verhaal verteld over de Slag om Arnhem. Met behulp van literatuur- en bronnenonderzoek en advies van Martijn Defilet zijn er diverse locaties gevonden die potentie hadden om te worden opgenomen in de fietsroute. Met behulp van een tabel is tijdens het veldbezoek gekeken naar deze locaties en zijn ze beoordeeld op onder andere zichtbaarheid, bereikbaarheid, verhaal, periode en variatie. In overleg met de opdrachtgever zijn vervolgens tien locaties geselecteerd die onderdeel zijn geworden van de fietsroute. Acht van de tien locaties zijn afkomstig uit de periode van de Duitse bezetting van Nederland, één locatie, de schuttersputjes, zijn het meest voorkomende archeologische spoor uit de Tweede Wereldoorlog. Locatie nummer tien heeft betrekking op Anne Frank, die in 1941 Hotel Groot Warnsborn verbleef. Nadat er tien locaties waren gekozen is samen de opdrachtgever besloten om een fietsroute samen te stellen. Met een uitgebreid literatuur- en bronnenonderzoek is informatie verzameld over deze locaties, zoals functie ten tijde van de Tweede Wereldoorlog en de naoorlogse functie, en dit werd uiteindelijk het verhaal. Al deze gegevens zijn verwerkt in de fietsroute welke in de vorm van een boek (bijlage 1) is uitgegeven. Door deze vormgeving krijgen toeristen en andere geïnteresseerden een gevarieerd beeld van de Tweede Wereldoorlog in Arnhem-Noord.

Het onderzoek is niet geheel volgens het stappenplan, wat vermeld staat in het Plan van Aanpak, verlopen. Tijdens het onderzoek zijn hier en daar wat aanpassingen gedaan. Het probleem aan het begin van het onderzoek was dat door de opdrachtgever werd geconcludeerd dat zich te veel restanten van de Tweede Wereldoorlog in het plangebied bevonden. Het gevolg hiervan was dat een complete inventarisatie de opdracht te groot zou maken en er daardoor geen mogelijkheid meer was om het product samen te stellen.

Het onderzoek heeft nu alleen plaatsgevonden in Arnhem-Noord. De opdrachtgever zou een complete inventarisatie kunnen uitvoeren, voornamelijk in Park de Hoge Veluwe. Door middel van deze inventarisatie zou de opdrachtgever meerdere fiets- of wandelroutes kunnen ontwikkelen in andere gebieden van de gemeente Arnhem. Op deze manier kan er worden begonnen met een hele reeks van fiets- en wandelroutes. Alle documenten zijn geschreven aan de hand van de afstudeerhandleiding Archeologie 2019-2020 van Saxion Hogescholen en gecontroleerd door Wilko van Zijverden en dhr. Martijn Defilet. Het product dat is voortgekomen uit de resultaten van het onderzoek, de fietsroute, wordt apart aangeleverd.

1. Inleiding

1.1. Projectopdracht

In november 2018 is er voor het eerst contact gezocht met Martijn Defilet, stadsarcheoloog van de gemeente Arnhem. Aan hem is de vraag gesteld of er nog opdrachten beschikbaar waren om op te kunnen afstuderen. Na een persoonlijk gesprek bleek dat er een mogelijkheid was om in het begin van 2019 te kunnen beginnen aan een afstudeeropdracht. In januari van 2019 heeft er een gesprek plaatsgevonden om de doelstellingen en opdracht vast te stellen. Na te hebben aangegeven dat er een interesse was voor een Tweede Wereldoorlog-onderwerp, kwam het voorstel om een fiets- of wandelroute te ontwikkelen. De fiets- of wandelroute zou langs locaties leiden die met de Tweede Wereldoorlog te maken hadden in de regio Arnhem -Noord.

Het idee voor een fiets- of wandelroute was voor de gemeente Arnhem een vernieuwende manier om het oorlogserfgoed te kunnen laten zien aan toeristen en andere geïnteresseerden. Het jaar 2019 stond voor de gemeente Arnhem in het teken staat van de 75^e herdenking van operatie Market Garden en de Slag om Arnhem. Het jaar 2020 staat in het teken van de 75^e herdenking van de bevrijding van Nederland. Er is een keuze gemaakt voor Arnhem-Noord omdat de gemeente zelf aangaf nog weinig te hebben gedaan in dat gebied in het kader van publieksbereik.

1.2. Onderzoekskader

In de gemeente Arnhem bevinden zich meerdere overblijfselen afkomstig uit de Tweede Wereldoorlog.¹ Arnhem is voornamelijk bekend door de Slag om Arnhem, onderdeel van operatie Market Garden die plaatsvond van 17 t/m 26 september 1944.² De gemeente Arnhem organiseert veel activiteiten rond de herdenking van deze gebeurtenis.³ Tijdens het onderzoek is er geen onderscheid gemaakt in de periodes van voor en na operatie Market Garden. Het onderzoeksgebied is het noorden van de gemeente Arnhem. De focus ligt op het buitengebied en daarom zal de binnenstad van Arnhem niet worden meegenomen in het onderzoek. Zie figuur 1 voor een overzicht van de gebieden in Arnhem.

Het onderzoek is begonnen met een locatiebezoek in februari 2019. Er was een rondleiding georganiseerd door vrijwilligers van vliegveld Deelen die veel kennis hebben over de Tweede Wereldoorlog. Martijn Reijnders, archeoloog en Hans Jungerius, Tweede Wereldoorlog-kenner in Arnhem waren hier ook bij aanwezig. Tijdens dit bezoek is er veel gezien en uitgelegd over wat er gebeurde in het gebied van de Hoge Veluwe ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Een deel van de verkregen informatie is maar toegepast doordat niet het hele park van de Hoge Veluwe zich in het onderzoeksgebied bevindt. Na dit bezoek heeft er een overleg plaatsgevonden met stadsarcheoloog en opdrachtgever Martijn Defilet. Hier is het locatiebezoek besproken en navraag geweest of er locaties in het gebied aanwezig waren, waarvan hij vond dat die sowieso opgenomen moesten worden in de fietsroute. Aan de hand van de verkregen informatie van Martijn Defilet, Martijn Reijnders en literatuur- en bronnenonderzoek zijn er locaties gevonden die de moeite waard leken voor nader onderzoek. Dit onderzoek is uitgevoerd met een veldbezoek. Voor het veldbezoek is een tabel gemaakt en deze tabel is daarna meegenomen in het veld en ter plekke ingevuld. De locaties werden in het veld bekeken en beoordeeld op onder anderen zichtbaarheid, bereikbaarheid, variatie, periode en het verhaal. Vervolgens werd er een afspraak gemaakt met de opdrachtgever en zijn de resultaten van de tabel besproken. Aan de hand van deze tabel zijn uiteindelijk tien definitieve locaties gekozen (zie voor de conceptlijst met bijbehorende tabel de bijlagen 4 en 5). De tien punten die zijn opgenomen in de fietsroute zijn niet willekeurig uitgekozen locaties gelegen in Arnhem-

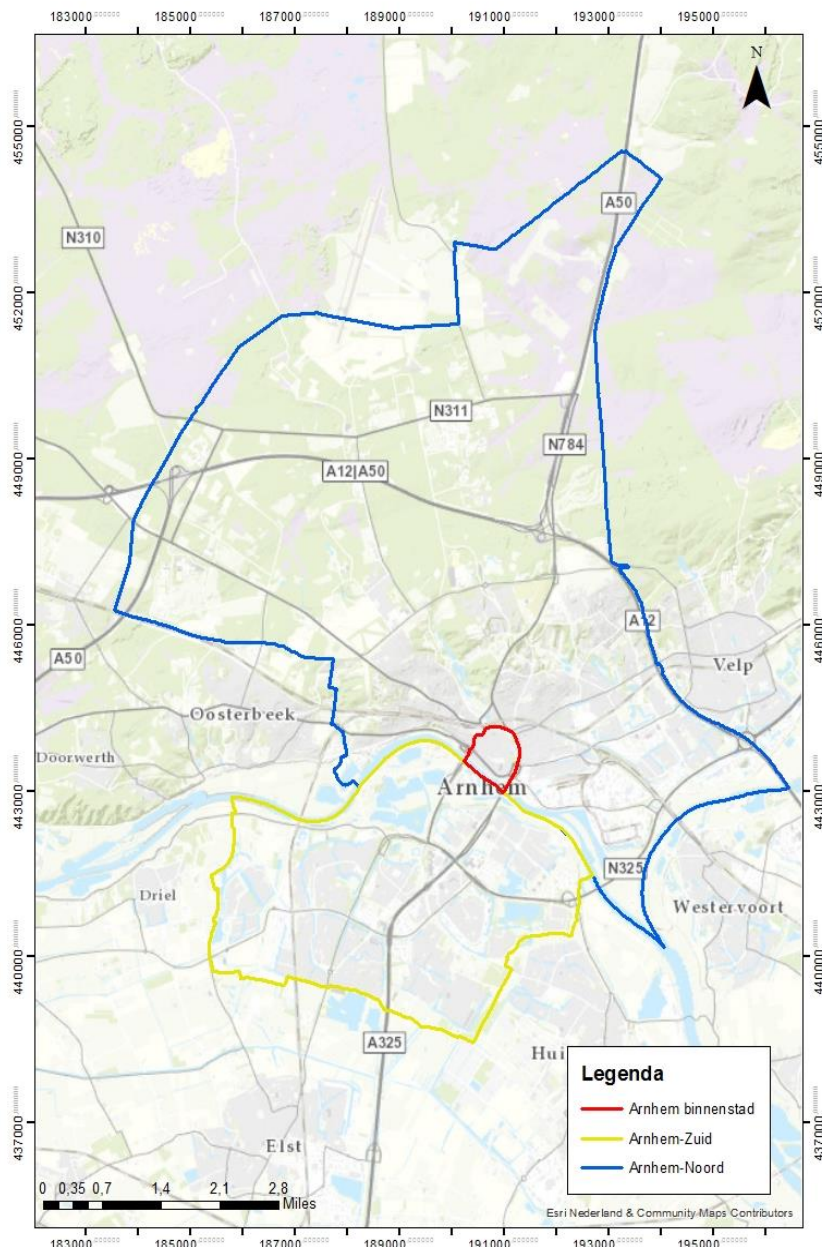
¹ <http://ikme.nl/> Geraadpleegd op 8-04-2019.

² <http://www.slag-om-arnhem.nl/dit-gebeurde-er-op-dinsdag-19-september-de-laatste-britse-aanvallen-in-de-richting-van-de-brug/> Geraadpleegd op 8-04-2019.

³ <https://www.visitarnhem.com/ontdek/marketgarden> geraadpleegd op 3-03-2019.

Noord. Acht van de tien locaties zijn gekozen omdat ze allemaal met elkaar verbonden waren. De Teerose-stellingen waren onderdeel van een groot inlichtingen- en verdedigingsnetwerk dat gebouwd werd door heel bezet Europa. Het doel van al deze stellingen was het detecteren en bestrijden van vijandelijke vliegtuigen, voornamelijk bommenwerpers. Al deze informatie werd doorgegeven aan de Diogenes bunker. In Diogenes bevond zich een groot transparant scherm met een kaart van Europa. Op deze kaart projecteerden de Blitzmädel de locaties van vijandelijke en eigen vliegtuigen. Aan de andere kant van het scherm zaten officieren die op basis van de geprojecteerde informatie strategieën konden bedenken. Zo konden er eventueel vliegtuigen gelegen op het nabije vliegveld Deelen naar een vijandelijke positie worden gestuurd. Vliegveld Deelen bestond al voor de Tweede Wereldoorlog, maar is tijdens de bezetting door de Duitsers verder uitgebreid tot Fliegerhorst Deelen. Dit vliegveld moest geheim blijven voor de geallieerden, daarom werden de vliegtuigen verstoppt in de omgeving. De vliegtuigen werden ondergebracht in vliegtuighangars vermomd als boerenschuur of boerderij, echter had deze gebouwen een muurdikte van wel 50 cm, wat het bestand maakte tegen bomfragmenten. De Adelheartshoeve is een voorbeeld van een vliegtuighangar vermomd als boerderij. De meeste vliegtuigen werden echter geparkeerd in splitterboxen, aarden wallen in een U-vorm met een camouflage net eroverheen. Het personeel dat werkzaam was op en rondom vliegveld Deelen moest ergens ondergebracht worden, het liefst in de buurt. Met die reden is in 1942 is Kamp Koningsweg Noord gebouwd. Het terrein bestond uit zeven gebouwen waaronder één keuken/kantinegebouw. Op Kamp Koningsweg Noord verbleef het grootste gedeelte van het personeel dat werkzaam was op en rondom vliegveld Deelen. Tijdens de Duitse bezetting werd Deelen flink uitgebreid. Er moest veel bouw materiaal worden aangevoerd worden voor Diogenes, hangars, opslagplaatsen, barakken etc. Dit bouw materiaal werd aangevoerd met behulp van een aangelegde spoorlijn. Nadat alle bouwwerkzaamheden waren afgerond, veranderde de functie van deze spoorlijn. Vanaf dat moment werd de spoorlijn gebruikt voor de aanvoer van munitie, bommen, brandstof en vliegtuigonderdelen. In de volksmond kreeg de spoorlijn daarom de naam het 'Bommenlijntje'. De twee overige locaties staan betrekkelijk los van de groep van tien, maar hebben natuurlijk wel verband met de Tweede Wereldoorlog en met Arnhem-Noord. Hotel Groot Warnsborn is een locatie waar in 1941 Anne Frank verbleef met haar vader. Tijdens dat verblijf stuurde ze een kaartje met de afbeelding van Hotel Groot Warnsborn erop naar haar oma in Zwitserland. Een kopie van dat kaartje is nog steeds te bezichtigen in het hotel. In Arnhem-Noord hebben meerdere schuttersputjes gelegen. Schuttersputjes zijn het meest voorkomende archeologische spoor uit de Tweede Wereldoorlog. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden ze gebruikt om stellingen in te nemen voor een aanval of voor de verdediging. Een andere reden om een schuttersput te graven was om veilig en beschut de nacht door te komen. De schuttersputjes die in de fietsroute worden behandeld, zijn gegraven door de geallieerden tijdens de Slag om Arnhem. Al deze locaties zijn afkomstig uit de periode van de bezetting van Nederland door Nazi- Duitsland. Er zijn twee teksten toegevoegd om begrippen uit te leggen dit zijn Rijksmonumenten en Blitzmädel. Deze twee begrippen worden genoemd in de fietsroute en in aparte paragrafen uitgelegd.

Voor het maken en vormgeven van een route zijn er diverse fiets- en wandelroutes verzameld. Hier werden overeenkomsten en verschillen aandachtig bestudeerd om een idee te krijgen wat de beste manier was om alles vorm te geven. Door middel van dat onderzoek is besloten om een boekwerk in A5 formaat te gaan maken. Het boekwerk is het product, de fietsroute, die is toegevoegd als bijlage 1. De fietsroute bevat een extra uitvouwbare kaart met een overzicht van alle locaties, toegevoegd als bijlage 2. Ook is toegevoegd aan de fietsroute een uitleg over de Slag om Arnhem gecombineerd met een ooggetuigenverslag in bijlage 3. De tien locaties worden beschreven aan de hand van tekst, foto's en kaartmateriaal. Hogeschool Saxion ontvangt het verantwoordingsdocument en het product, de fietsroute. De gemeente Arnhem ontvangt het verantwoordingsdocument, alle documentatie omtrent het onderzoek en het product, de fietsroute.

Figuur 1: Kaart van gemeente Arnhem.

Bron: van Mierlo 2018

1.3. Aanpassingen Plan van Aanpak

In het Plan van Aanpak staat beschreven dat er een inventarisatie gemaakt zou gaan worden van al het Tweede Wereldoorlog erfgoed in Arnhem-Noord. Na het schrijven van het PvA werd geconcludeerd door de opdrachtgever dat een volledige inventarisatie de opdracht te groot zou maken. De voorkeur voor een fiets- of wandelroute voor het publiek was groter dan die voor een complete inventarisatie. De opdrachtgever nam het besluit dat de fietsroute uit tien locaties moest bestaan.

Met de opdrachtgever was de afspraak gemaakt dat de student alle documentatie zou aanleveren bij de gemeente Arnhem. De gemeente Arnhem zou vervolgens met behulp van een vormgever de documentatie gaan verwerken en vormgeven tot een boekwerk. Door de Covid-19 pandemie was dat niet mogelijk en moest er een andere oplossing worden bedacht. Om te zorgen dat alles aan de

afstudeereisen van Hogeschool Saxion voldeed is besloten dat de student het product zelf zou gaan samenstellen. Hogeschool Saxion ontvangt het verantwoordingsverslag en het door de student gemaakte product. De opdrachtgever ontvangt het verantwoordingsverslag, het door de student gemaakte product en alle losse documentatie afkomstig uit het onderzoek. Uiteindelijk ligt de beslissing bij de gemeente Arnhem om de gekozen vormgeving aan te houden of aan te passen.

1.4. Doelstelling en vraagstelling

1.4.1. Doelstelling

Het doel van het onderzoek is samen met de opdrachtgever geformuleerd. De doelstelling van de opdrachtgever is een fiets- of wandelroute langs Tweede Wereldoorlog locaties in Arnhem-Noord die geschikt is voor toeristen en andere Tweede Wereldoorlog geïnteresseerden. Hogeschool Saxion heeft als doelstelling dat de student op Hbo-niveau een onderzoek kan uitvoeren.

1.4.2. Vraagstelling

Voor dit onderzoek is een hoofdvraag geformuleerd. Voor het beantwoorden van deze hoofdvraag zijn er zes deelvragen opgesteld. Vanuit hogeschool Saxion wordt de eis gesteld te werken met minimaal twee schaalniveaus, maar met een voorkeur van drie schaalniveaus. Dit betekent dat op micro-, meso-, en macroniveau naar het onderzoek moet worden gekeken.

Hoofdvraag

'Hoe kunnen toeristen en andere geïnteresseerden door middel van een route een duidelijk en gevarieerd beeld krijgen van de gebeurtenissen in Arnhem-Noord ten tijde van de Tweede Wereldoorlog?'

Deelvragen

1. Welke rol speelde het gebied in Arnhem-Noord gedurende de Tweede Wereldoorlog?
2. Welke andere fiets- en wandelroutes zijn bruikbaar als vergelijkingsmateriaal voor het opstellen van de route in Arnhem-Noord?
3. Welke fiets- en wandelroutes bestaan er voor Arnhem – Noord waarin Tweede Wereldoorlog erfgoed is opgenomen?
4. Welke factoren moeten in ogenschouw worden genomen voor het opstellen van een fietsroute?
5. Waaruit bestaan de nog zichtbare resten uit de Tweede Wereldoorlog van Arnhem-Noord?
6. Als de factoren uit deelvraag 4 in ogenschouw worden genomen, welke van deze resten zijn het meest geschikt om te worden opgenomen in een route?

1.4.3. Macro-, meso- en microniveau

Voor Saxion is het een vereiste dat de student op minimaal twee niveaus een onderzoek kan uitvoeren. Een derde niveau is niet verplicht, maar wordt wel als pluspunt gezien.

Macroniveau

Op het macroniveau zal er worden gekeken wat de rol was van Arnhem-Noord tijdens de Tweede Wereldoorlog.

1. Welke rol speelde het gebied in Arnhem-Noord gedurende de Tweede Wereldoorlog?

Mesoniveau

Het mesoniveau van het onderzoek zal bestaan uit het vergelijken van andere fietsroutes. Dit onderzoek wordt uitgevoerd om een praktisch beeld te krijgen voor het opstellen van een fietsroute. Hiervoor zal er naar andere regio's en andere soorten routes worden gekeken.

2. Welke andere fiets- en wandelroutes zijn bruikbaar als vergelijkingsmateriaal voor het opstellen van de route in Arnhem-Noord?
3. Welke fiets- en wandelroutes bestaan er voor Arnhem – Noord waarin Tweede Wereldoorlog erfgoed is opgenomen?
4. Welke factoren moeten in ogenschouw worden genomen voor het opstellen van een fietsroute?

Microniveau

Voor het microniveau zal er worden gekeken welke zichtbare resten van de Tweede Wereldoorlog aanwezig zijn in Arnhem- Noord. Dit omvat geen complete inventarisatie.

5. Waaruit bestaan de nog zichtbare resten uit de Tweede Wereldoorlog van Arnhem-Noord?
6. Als de factoren uit deelvraag 4 in ogenschouw worden genomen, welke van deze resten zijn het meest geschikt om te worden opgenomen in een route?

1.5. Leeswijzer

Een aantal hoofdstukken is opgesteld om antwoord te kunnen geven op de hoofd- en deelvragen. In hoofdstuk 1 'Inleiding' is verteld wat de projectopdracht, onderzoeksgebied, aanpassingen ten opzichte van het Plan van Aanpak, doelstellingen en vraagstellingen zijn. In hoofdstuk 2 'Methodiek' wordt ingegaan op de methodiek per deelvraag. In hoofdstuk 3 'verantwoording' wordt de verantwoording van het uitgevoerde onderzoek toegelicht, met de beschrijving van het gemaakte product. In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op de discussie van dit onderzoek, hier wordt beschreven wat anders of beter gedaan had kunnen worden. In hoofdstuk 5 'Conclusie' zal antwoord worden gegeven op de hoofd- en deelvragen. Daarna zal in hoofdstuk 6 de aanbevelingen worden gedaan waarmee de gemeente Arnhem in de toekomst iets kan doen. De gebruikte literatuur en bronnen zijn in de literatuurlijst beschreven. Dit document betreft een verantwoordingsdocument en geen scriptie, daardoor is het hoofdstuk resultaten niet opgenomen. Het resultaat is het gemaakte product, de fietsroute, toegevoegd als bijlage 1. In bijlage 2 is de uitvouwbare kaart waarop een overzicht te zien is van de gehele fietsroute. Bijlage 3 bevat het ooggetuigenverslag. Bijlagen 4 en 5 is de lijst met locaties die zijn gekozen voor opname in de fietsroute. Bijlage 5 is de lijst met locaties die niet zijn gekozen voor opname in de fietsroute. Bijlage 1 t/m 3 zijn als extern bestand toegevoegd en bijlage 4 t/m 6 zijn in dit document toegevoegd.

2. Methodiek

2.1. Inleiding

In dit hoofdstuk wordt beschreven op welke wijze het onderzoek is uitgevoerd. In de volgende paragrafen worden deze stappen doorlopen en toegelicht. Tijdens dit onderzoek is gebruik gemaakt van verschillende onderzoeksmethoden. Deze methoden zijn:

- Literatuur en bronnenonderzoek
- Veldonderzoek
- Casestudy
- Archiefonderzoek

In dit verantwoordingsverslag wordt beschreven hoe de fietsroute door Arnhem-Noord is opgesteld. Er zal worden uitgelegd hoe de inventarisatie is uitgevoerd, hoe er rekening is gehouden met de doelgroep, waarom de focus op de Slag om Arnhem ligt en hoe het product uiteindelijk is samengesteld. De stukken zijn geschreven aan de hand van de afstudeerhandleiding Archeologie 2019-2020 van Saxion Hogescholen en zijn gecontroleerd door Wilko van Zijverden en Martijn Defilet. Het product dat is voortgekomen uit de resultaten van het onderzoek, de fietsroute, is apart bijgevoegd en weergegeven in bijlage 1.

Tijdens dit onderzoek is geen grootschalig archeologisch onderzoek uitgevoerd. Er was een wens vanuit de opdrachtgever om de focus te leggen op het maken van een publieksproduct en niet op een archeologisch onderzoek. Om toch aan de eisen van archeologische relevantie te voldoen van Saxion is er onderzoek gedaan naar schuttersputjes, dit wordt verder toegelicht in hoofdstuk 3.3 en in de fietsroute, bijlage 1.

2.2. Methodiek per deelvraag

Voor het beantwoorden van de deelvragen is gebruik gemaakt van verschillende onderzoeksmethoden. In deze paragraaf wordt een beeld gegeven van welke literatuur en onderzoeksmethoden zijn gebruikt bij het uitvoeren van het onderzoek. Het gaat om een beknopte literatuurvermelding. Alle gebruikte literatuur voor het schrijven van het verantwoordingsdocument en het product, de fietsroute (bijlage 1) zijn terug te vinden in de literatuurlijst in dit document.

2.2.1. Deelvraag 1

Voor het beantwoorden van deelvraag 1: *‘Welke rol speelde het gebied in Arnhem-Noord gedurende de Tweede Wereldoorlog?’* is gebruikt gemaakt van de volgende onderzoeksmethoden:

Literatuuronderzoek.

Tijdens dit onderzoek is gebruik gemaakt van literatuuronderzoek, dit is een verplichte onderzoeksmethode vanuit Saxion. Deze onderzoeksmethode is in verschillende fases van dit onderzoek toegepast. Voor het beantwoorden van deelvraag 1 zijn boeken, websites en artikelen geraadpleegd die de Tweede Wereldoorlog hebben beschreven. Het boek ‘Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog’, geschreven door Loe de Jong⁴ is een boekenreeks die een gedetailleerd beeld weergeeft van de Tweede Wereldoorlog. Tijdens dit onderzoek is deel 10a, *het laatste jaar* geraadpleegd. Robert Kershaw⁵ heeft een boek geschreven dat operatie Market Garden en de Slag om Arnhem vanaf de Duitse kant beschrijft. Het boek van Martin Middlebrook⁶ beschrijft de Slag om Arnhem vanuit de kant van de geallieerde soldaten. Maarten van Rossem⁷ heeft een boek

⁴ de Jong 1980.

⁵ Kershaw 2019.

⁶ Middlebrook 2018.

⁷ van Rossem.

geschreven over hoe de Eerste Wereldoorlog, de Tweede Wereldoorlog en vervolgens de Koude Oorlog allemaal met elkaar verbonden zijn.

Archiefonderzoek.

Tijdens het onderzoek is gebruik gemaakt van archiefonderzoek. In het museumdepot in Zwolle is een archief met allemaal brieven, kaarten, tekeningen, akten en nog veel meer. Er is contact gezocht met de conservator van museum De Waag in Deventer, die toegang heeft tot het museumdepot in Zwolle. In het depot is een ooggetuigenverslag van Dhr. K.J. Brinkerhof verkregen.⁸ Dit verslag lag in een doos met een verzameling oorlogsdokumentatie en heeft daardoor geen eigen archiefnummer. In dit verslag heeft dhr. Brinkerhof zijn persoonlijk verhaal opgeschreven hoe het was in Arnhem tijdens de Slag om Arnhem, onderdeel van operatie Market Garden. Het NIOD, instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies heeft een archief, bibliotheek en beeldbank. Op de website van het NIOD zijn foto's bekeken over de Tweede Wereldoorlog.⁹

2.2.2. Deelvraag 2

Voor het beantwoorden van deelvraag 2: *Welke andere fiets- en wandelroutes zijn bruikbaar als vergelijkingsmateriaal voor het opstellen van de route in Arnhem-Noord?* Is gebruik gemaakt van de volgende onderzoeksmethoden:

Literatuuronderzoek.

Op internet, in musea en de VVV in Deventer is gezocht naar fiets- en wandelroutes. Dit is gedaan met het doel om verschillende routes met elkaar te kunnen vergelijken, dit zal later in dit document nog worden toegelicht. Er is een wandelroute gevonden over de Tweede Wereldoorlog en gelegen in het onderzoeksgebied namelijk, Fliegerhorst Deelen¹⁰, de zwerfkaart langs de zichtbare en onzichtbare restanten van vliegveld Deelen, samengesteld door Hans Jungerius. Dit is een wandelroute die alle Tweede Wereldoorlog restanten op en rondom vliegveld Deelen beschrijft. Wandelroute Atlantikwall Noordwijk¹¹, dit is wederom een wandelroute langs locaties van de Tweede Wereldoorlog. Apeldoorn, een cultuurhistorische fietstocht,¹² en De Airborne wandeltocht¹³ een wandelroute langs Tweede Wereldoorlog locaties in de gemeente Renkum.

2.2.3. Deelvraag 3

Voor het beantwoorden van deelvraag 3: *Welke fiets- en wandelroutes bestaan er voor Arnhem – Noord waarin Tweede Wereldoorlog erfgoed is opgenomen?* is gebruik gemaakt van de volgende onderzoeksmethoden:

Literatuur- en bronnenonderzoek.

Voor het beantwoorden is gebruikt gemaakt van dezelfde literatuur als deelvraag 2, namelijk de kaart van Fliegerhorst Deelen en de Airborne wandeltocht. Deze wandelroutes bevinden zich (voor een deel) in het onderzoeksgebied. Op de websites fietsnetwerk¹⁴ en wandelnet¹⁵ is gekeken of er al fiets- of wandelroutes waren die Tweede Wereldoorlog onderdelen hebben opgenomen in het onderzoeksgebied.

⁸ K.J. Brinkerhof, Ooggetuigenverslag Arnhem september 1944.

⁹ <https://www.niod.nl/nl/over-het-niod> - geraadpleegd op 25-11-2019.

¹⁰ Jungerius 2016.

¹¹ RAAP et al. 2016.

¹² de Jong 2014.

¹³ <https://airbornewandeltocht.nl/nl/over-airborne-wandeltocht/routes.html> geraadpleegd op 3-11-2019.

¹⁴ <https://www.fietsnetwerk.nl/fietsroutes/zoeken/arnhem/> geraadpleegd op 12-10-2019.

¹⁵ <https://www.wandelnet.nl/route-zoeken> geraadpleegd op 11-10-2019.

2.2.4. Deelvraag 4

Voor het beantwoorden van deelvraag 4: *Welke factoren moeten in ogenschouw worden genomen voor het opstellen van een fietsroute?* Is gebruik gemaakt van de volgende onderzoeksmethoden:

Casestudy.

Tijdens dit onderzoek is er een vorm van een casestudy toegepast. Een casestudy is een vorm van extensief onderzoek, om een onderzoeksvraag van buitenaf te kunnen beantwoorden.¹⁶ Tijdens dit onderzoek is er een product gemaakt, namelijk een fietsroute. Om de fietsroute te kunnen maken, is eerst onderzoek gedaan naar andere fiets- en wandelroutes. Dit brengt ons direct bij de probleemstelling: hoe maak je een fietsroute? Waar moet je allemaal rekening mee houden? Om deze vraag te beantwoorden zijn er vier routes gebruikt als vergelijkingsmateriaal, namelijk:

- Fliegerhorst Deelen¹⁷, de zwerfkaart langs de zichtbare en onzichtbare restanten van vliegveld Deelen, samengesteld door Hans Jungerius.
- Wandelroute Atlantikwall Noordwijk¹⁸
- Apeldoorn, een cultuurhistorische fietstocht¹⁹
- De Airborne wandeltocht²⁰

Met behulp van deze fiets- en wandelroutes is onderzocht wat de beste manier was om een fietsroute te maken. De vormgeving, welke kleuren zijn er gebruikt, hoe zit het met de balans tussen de tekst en afbeeldingen. Op welk niveau zijn de teksten geschreven voor de desbetreffende doelgroep. De afstand, hoeveel kilometer is een fietsroute ongeveer? Kaartmateriaal, is er gebruik gemaakt van een grote overzichtskaart of allemaal kleine kaartjes.

2.2.5. Deelvraag 5

Voor het beantwoorden van deelvraag 5: *Waaruit bestaan de nog zichtbare resten uit de Tweede Wereldoorlog van Arnhem-Noord?* is gebruik gemaakt van de volgende onderzoeksmethoden:

Literatuur- en bronnenonderzoek.

Om structuren en resten te vinden in het onderzoeksgebied is gebruikt gemaakt van de Geoportal universiteit Wageningen²¹. Op deze website is het mogelijk RAF- foto's te bekijken die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn gemaakt. RAF staat voor Royal Air Force, de luchtmacht van het Verenigd Koninkrijk. De RAF heeft tijdens de Tweede Wereldoorlog luchtfoto's gemaakt van diverse locaties in onder andere Nederland. Deze foto's werden gemaakt om bijvoorbeeld Duitse stellingen en troepen te kunnen lokaliseren. Op de website van de universiteit Wageningen zijn deze foto's gratis te bekijken. Op de website van De Indicatieve Kaart Militair Erfgoed (IKME),²² is een overzicht van de (verwachte) ligging van onder- en bovengrondse militair erfgoed uit verschillende periodes in Nederland. De Fliegerhorst Deelen, de zwerfkaart langs de zichtbare en onzichtbare restanten van vliegveld Deelen is tevens gebruikt voor het beantwoorden voor deze deelvraag. Het Actueel Hoogtebestand van Nederland (AHN),²³ is een digitale hoogtekartaal van heel Nederland. Via deze website is het mogelijk om hoogte verschillen in het landschap te zoeken. Door te wisselen in de verschillende lagen, zoals *hillshade* was het mogelijk bepaalde sporen te herkennen in het landschap. Een bruikbare bron was het boek van Dick Veerman, Vliegveld Deelen, van last tot lust?²⁴ Dick Veerman heeft een uitgebreid onderzoek uitgevoerd op vliegveld Deelen. Door middel van deze

¹⁶ Verhoeven 2018.

¹⁷ Jungerius 2016.

¹⁸ RAAP *et al.* 2016.

¹⁹ de Jong 2014.

²⁰ <https://airbornewandeltocht.nl/nl/over-airborne-wandeltocht/routes.html> geraadpleegd op 3-11-2019.

²¹ <https://library.wur.nl/WebQuery/geoportal/raf> geraadpleegd op 24-04-2020.

²² <http://ikme.nl/> geraadpleegd op 11-04-2020.

²³ <https://www.ahn.nl/ahn-viewer> geraadpleegd op 24-04-2020.

²⁴ Veerman 2014.

bronnen is er een eerste conceptlijst van locaties gemaakt en-, met deze lijst heeft het eerste veldbezoek plaatsgevonden.

Veldonderzoek.

Het veldbezoek bestond uit het bekijken van de locaties in het veld. Toen er locaties waren gevonden die tijdens het literatuuronderzoek naar voren waren gekomen, hebben er veldbezoeken plaatsgevonden. Tijdens dit bezoek zijn de locaties beoordeeld aan de hand van een tabel, de gebruikte tabel zal worden toegelicht in het hoofdstuk verantwoording. De locaties werden beoordeeld op zichtbaarheid, bereikbaarheid, periode tijdens de Tweede Wereldoorlog en het te vertellen verhaal. In verschillende fases van het onderzoek heeft een veldbezoek plaatsgevonden. In de eerste fase voor het vinden van geschikte locaties, ten tweede voor het beoordelen en beslissen van de definitieve locaties en als derde en laatste stap voor het uitzetten en beschrijven dan de fietsroute. Tijdens het veldbezoek is er geen archeologische kartering uitgevoerd.

2.2.6. Deelvraag 6

Voor het beantwoorden van deelvraag 6: *Als de factoren uit deelvraag 4 in ogenschouw worden genomen, welke van deze resten zijn het meest geschikt om te worden opgenomen in een route?* Is gebruik gemaakt van de volgende onderzoeksmethoden:

Literatuur- en bronnenonderzoek

Vanuit Saxion is het verplicht om buitenlandse bronnen te gebruiken tijdens het afstuderen, er is gekozen om enkele Duitse bronnen te gebruiken. Het boek van Reuter²⁵ beschrijft uitgebreid het gebruik en de werking van radarcommunicatie en-, met dit boek is onderzocht hoe de Teerose-stellingen functioneerden. Deze bron maakte het mogelijk dat er een correct verhaal konden worden verteld over de Teerose-stellingen.

Veldonderzoek

Om er voor te zorgen dat de fietsroute interessant wordt voor de fietsers is er rekening gehouden met enkele factoren. Deze factoren waren zichtbaarheid, bereikbaarheid, verhaal en variatie. Aangekomen op een locatie is het belangrijk dat er wat te zien en te herkennen is. De bereikbaarheid is belangrijk, er moet rekening worden gehouden met dat er fietspaden zijn om de locaties te kunnen bereiken. Een doel van de fietsroute is dat fietsers meer kennis vergaren van het oorlogsverleden in Arnhem-Noord en-, daarvoor moet er een interessant en waarheidsgetrouw verhaal verteld kunnen worden. Variatie, tijdens de fietsroute wil je een gevarieerd beeld krijgen van de Tweede Wereldoorlog en niet constant hetzelfde bekijken. Door het gebruik van deze onderzoeksmethode is bepaald welke locaties het meest geschikt waren voor opname in het product, de fietsroute.

²⁵ Reuter 2019.

3. Verantwoording

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe het onderzoek verantwoord is uitgevoerd.

3.1 Park de Hoge Veluwe

Een deel van het Park de Hoge Veluwe ligt in het onderzoeksgebied, toch is er besloten om geen locaties gelegen in het park op te nemen in de fietsroute. De entree van het park is €10,95 per persoon en komt niet overeen met het streven dat de route voor zoveel mogelijk mensen toegankelijk moet zijn. Het park heeft in de reglementen staan dat het verboden is om van de wegen en paden af te gaan.²⁶ Na het veldbezoek in het park is geconcludeerd dat er locaties zijn die ver verwijderd zijn van de wegen en paden. Bezoekers zouden daardoor in de verleiding kunnen komen om het van dichtbij te gaan bekijken. De gemeente Arnhem wil niet verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor eventuele overtredingen. Daarom is het besluit genomen geen locaties op te nemen gelegen in het Park de Hoge Veluwe.

3.2 Locaties

Doordat er geen gehele inventarisatie van de Tweede Wereldoorlog gemaakt hoefde te worden, moest ergens worden begonnen. Het begin werd gemaakt door navraag te doen bij de opdrachtgever of er locaties waren die verplicht opgenomen moesten worden. Deze was er, namelijk de Diogenes bunker.²⁷ Na het onderzoek van de bunker Diogenes werden er connecties gevonden met andere potentiële locaties zoals de Teerose-stellingen en vliegveld Deelen.²⁸ Om te kunnen bepalen of een locatie geschikt was om te worden opgenomen, werd een conceptlijst gemaakt. In deze conceptlijst is een tabel toegevoegd waardoor het mogelijk was om alle locaties te beoordelen. Er werd geen uitgebreid literatuuronderzoek uitgevoerd. De reden om hier niet veel te tijd in te stoppen was, dat in sommige gevallen er redenen werden gevonden om de locatie direct van de conceptlijst af te halen. In bijlage 6 staat een tabel met locaties die uiteindelijk niet zijn gebruikt voor de fietsroute. Een reden om een locatie niet op te nemen was bijvoorbeeld dat de locatie zich op militairterrein bevond, wat verboden was om te betreden.

Locaties op vliegveld Deelen zijn niet meegenomen tijdens dit onderzoek omdat in de Zwerfkaart, Fliegerhorst Deelen dit allemaal al uitgebreid heeft gedocumenteerd. Een locatie moest aan betaalde criteria voldoen. Daarom werd er een tabel gemaakt waarin de belangrijkste gegevens werden genoteerd, een voorbeeld is zien in zien bij figuur 2. Hier werden de basisgegevens genoteerd zoals de naam, locatie, coördinaten, bouwjaar. De notering van de coördinaten was een verzoek vanuit de opdrachtgever. Vervolgens werd er met een kort literatuuronderzoek de voormalige functie, functie ten tijde van de oorlog en de naoorlogse functie beschreven. Bij de voormalige functie werd onderzocht of bijvoorbeeld een gebouw tijdens de Tweede Wereldoorlog werd gebouwd of dat het al bestond. Vervolgens werd onderzocht wat de functie was ten tijde van de oorlog en tot slot of er een functie was na de Tweede Wereldoorlog. Was bijvoorbeeld het gebouw afgebroken na de oorlog of had het een nieuwe functie gekregen? Nadat er meerdere locaties op de conceptlijst stonden vond er een veldbezoek plaats. Tijdens dit veldbezoek werd er gekeken naar de bereikbaarheid en zichtbaarheid van de locatie. Deze bevindingen werden toegevoegd aan de conceptlijst. Na het veldbezoek werd er een afspraak gemaakt met de opdrachtgever en werden alle bevindingen besproken. Aan de hand van de resultaten werd de keuze van de locaties gebaseerd op bereikbaarheid, het te vertellen verhaal en of er genoeg variatie zou zijn in type locatie. Aan de hand van deze criteria werden samen met opdrachtgever tien locaties uitgekozen. Nadat de locaties waren bepaald werd er een uitgebreid literatuuronderzoek uitgevoerd. De teksten werden op een passend niveau geschreven, afbeeldingen en kaartmateriaal werd toegevoegd. Alle documentatie is

²⁶ <https://www.hogeveluwe.nl/nl/over-het-park/reglement-park> geraadpleegd op 11-11-2019.

²⁷ <https://www.museumdeelen.nl/diogenes-bunker/> - geraadpleegd op 2-07-2019.

²⁸ Jungerius 2016.

gecontroleerd door de opdrachtgever Martijn Defilet en begeleider Wilko van Zijverden. Nadat al het literatuuronderzoek was afgerond is de volgorde van de route bepaald. Er is gekozen voor een beginlocatie waar een parkeerterrein aanwezig was zodat mensen daar de auto kunnen parkeren. Tijdens het laatste veldbezoek is de route en routebeschrijving gecontroleerd en zijn de laatste aanpassingen daarin gemaakt.

Nummer:	1
Naam:	Bunker Diogenes
Locatie:	Koningsweg 13, 6816 TC Arnhem Park de Hoge Veluwe
Coördinaten:	52.033248, 5.865002
Bouwjaar:	Augustus 1942 begonnen met de bouw en in juli 1943 werd het opgeleverd
Voormalige functie	N.v.t.
Functie ten tijde van de oorlog:	De bunker was van 1943 tot 1944 het zenuwcentrum van een netwerk van radio-, telefoon- en telegraafverbindingen, dat in verbinding stond met radarstations, luchtafweergeschut en vliegtuigen. Het speelde een cruciale rol in de luchtoorlog boven West-Europa.
Naoorlogse functie	Tot 1948 een munitiedepot, daarna hulpdepot van de Rijksarchiefdienst. Sinds 2019 in gebruik als museumdepot.
Zichtbaarheid	Er is een grote zichtbaarheid. De bunker is nog intact en van buiten goed te bezichtigen
Bereikbaarheid	De bunker ligt aan de Koningsweg en is goed te bereiken met de fiets. In het weekend zijn helaas de hekken dicht en is het alleen mogelijk van een afstand de bunker te bekijken.

Figuur 2: Tabel gebruikt voor het opstellen van de conceptlijst, gegevens van de Bunker Diogenes.
Auteur: Virna Lubbinge

3.3. Archeologisch component

Tijdens dit onderzoek is geen grootschalig archeologisch onderzoek uitgevoerd. Er was een wens vanuit de opdrachtgever om de focus te leggen op het maken van een publieksproduct en niet op een archeologisch onderzoek. Om toch aan de eisen van archeologische relevantie te voldoen van Saxion is er onderzoek gedaan naar schuttersputjes.

Tijdens het onderzoek naar schuttersputjes is gebruik gemaakt van twee archeologische rapporten. Het archeologische rapport 'Achter die steenen brugge', een archeologisch proefonderzoek in Deventer.²⁹ Het tweede rapport was een archeologisch opgraving uitgevoerd door Econsultancy in Arnhem.³⁰ Een extra hulpmiddel van een scriptie van Gido Hordijk,³¹ in zijn scriptie heeft hij onderzoek gedaan naar Tweede Wereldoorlog sporen in de archeologie. Met behulp van deze bronnen is er onderzoek gedaan wat de afmetingen zijn van schuttersputten, hoe ze als archeologisch spoor eruit zien en wat de verschillen zijn tussen geallieerde en Duitse schuttersputten.

²⁹ Haveman E./B. Vermeulen 2007.

³⁰ Broeke ten, E.M./ E. Louwe, 2019.

³¹ Hordijk 2015.

Een schuttersput is eigenlijk niet meer dan een gat in de grond dat een soldaat bescherming kon bieden tegen vijandelijk vuur. In de Eerste Wereldoorlog werd de schuttersput veel gebruikt omdat het een snelle manier was een verdedigingslinie op te zetten in een constant veranderde frontlinie. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden ze gebruikt om stellingen in te nemen voor een aanval of voor de verdediging. Een andere reden om een schuttersput te graven was om veilig en beschut de nacht door te komen. Schuttersputjes die langer in gebruik waren werden versterkt met materiaal zoals hout, steen of metaal afkomstig uit de nabije omgeving.³² Locatie nummer 5 in de fietsroute gaat langs gereconstrueerde schuttersputjes. Op figuur 3 is de locatie te zien waar vrijwilligers in 2004 de schuttersputjes weer hebben blootgelegd die gegraven waren door Britse 4^e parachute brigade op 19 september 1944.³³

Figuur 3: Foto van de opnieuw blootgelegde schuttersputjes.

Bron: Virna Lubbinge

Duitse schuttersputten

De door de Duitsers gegraven schuttersputjes in Nederland zijn gegraven voor de verdediging en bescherming van de soldaten. Op sommige locaties zijn ze netjes in een patroon gegraven of op willekeurige locaties, echter liggen de putten wel als een cluster bij elkaar. De Duitsers hadden twee soorten schuttersputten, voor één man en voor twee man. De schuttersput voor één man was groot genoeg om met de benen omhoog getrokken in te liggen. Deze putten waren groot genoeg om dekking te bieden tijdens een kort verblijf. Schuttersputten die voor een langer verblijf werden gebruikt waren vaak dieper zodat de soldaat er in kon staan.³⁴

Geallieerde schuttersputten

Tijdens de slag om Arnhem werden er door de geallieerde soldaten veel schuttersputten gegraven. Er werden schuttersputten gegraven om snel en veilig de nacht door te brengen en om een verdedigings- of aanvalslinie op te zetten. Het Amerikaanse leger kende drie soorten schuttersputten. De éénpersoon schuttersput was 60 cm breed en 1 meter lang. De diepte was afhankelijk van de lengte van de soldaat. De Tweepersonsput was net zoals de éénpersoonsput 60 centimeter breed. De lengte van de put was 1,8 tot 2 meter. De diepte van de put was ook hier afhankelijk van de lengte van de soldaten. De prone shelter is een schuttersput die niet werd

³² Hordijk 2015, 50.

³³ <https://www.tracesofwar.nl/sights/446/Schuttersputjes-Hoofdkwartier-4de-Parachute-Brigade.htm>
geraadpleegd op 25-03-2020

³⁴ Idem 2015, 52.

gebruikt in gevecht situaties. Deze werden gebruikt achter de frontlinie waar soldaten konden rusten van de gevechten, maar waar het nog wel gevaarlijk kon zijn. De prone shelter was breed en lang genoeg voor één man om in te kunnen liggen. De diepte was ongeveer 60 cm, diep genoeg om bescherming te bieden tegen bombardementen en geweervuur.³⁵

Archeologie

Een schuttersput is waarschijnlijk het meest voorkomende archeologische spoor uit de Tweede Wereldoorlog. Het is ook een spoor wat het meest lastige te herkennen en te determineren is doordat het eigenlijk 'maar' een gat in de grond is. Een gat dat door iedereen voor of na de oorlog kon worden gegraven. In het archeologisch werkveld kunnen schuttersputten worden herkend door te kijken naar de vormen en diepte van het gegraven gat. Een schuttersput heeft vaak rechte wanden en een platte bodem met soms een extra opstapje erin.³⁶ De diepte is vaak gebaseerd op de lengte van de soldaat. Op figuur 4 is een coupefoto te zien van de schuttersput gevonden in Deventer en figuur 5 is de bijbehorende coupetekening. Schuttersputten liggen minimaal vier meter uit elkaar zodat bij een eventuele voltreffer de soldaten ernaast niet gewond konden raken.³⁷

Door middel van aangetroffen vondstmateriaal kan worden bevestigd of het daadwerkelijk om schuttersputjes gaat. Mocht er geen vondstmateriaal worden aangetroffen kunnen historische bronnen een uitkomst bieden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd veel gedocumenteerd en is het in sommige gevallen mogelijk om te achterhalen welke troepen zich op elk moment waar bevond. Op oude luchtfoto's zoals van de RAF is het mogelijk schuttersputjes te herkennen in het landschap.³⁸

Figuur 4: Coupefoto van de schuttersput bij Steenbrugge, Deventer. De Zwarte bolletjes zijn eierkolen, Dit zijn samengeperste briketten. De eierkolen zijn er waarschijnlijk na de oorlog ingegooid om het gat te dichten.

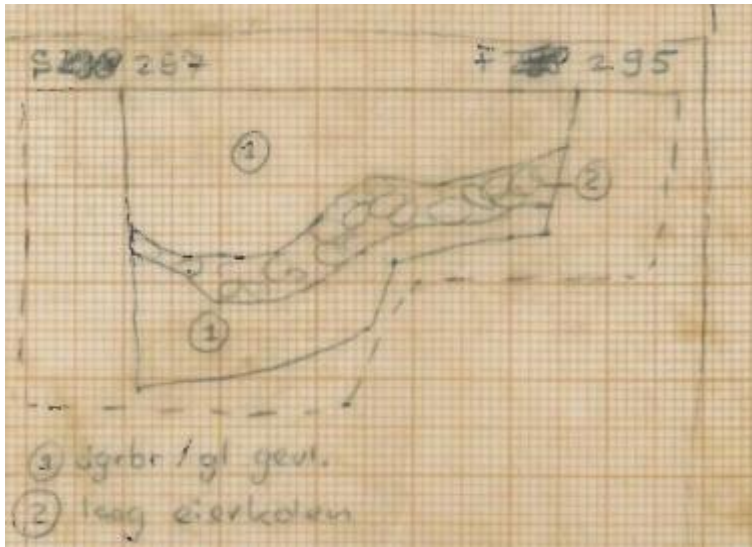
Bron: Haveman E./B. Vermeulen 2007

³⁵ Idem, 2015, 57

³⁶ Haveman E./B. Vermeulen 2007, 48.

³⁷ Hordijk 2015, 56.

³⁸ Broeke ten, E.M./ E. Louwe, 2019, 3.

Figuur 5: De coupetekening van de schutterput die is aangetroffen in Steenbrugge, Deventer.
Bron: Archeologische dienst gemeente Deventer, opgravingsdocumentatie Steenbrugge

3.4. Arnhem ten tijde van de Tweede Wereldoorlog

Op 10 mei 1940 begon de Duitse aanval op Nederland³⁹ en op 5 mei 1945 was de capitulatie van de Duitse troepen in werking getreden.⁴⁰ In die vijf oorlogsjaren is er veel gebeurd in Nederland. Wat wordt daarvan verteld in de introductie van de fietsroute? Er is gekozen voor een specifiek moment en gebeurtenis. Dit heeft de mogelijkheid gecreëerd om met het verhaal de diepte in te gaan. Tijdens dit onderzoek is gericht op het *petite histoire*, de kleine dingen die meer dan de grote besluiten het leven van de mens tijdens de Tweede Wereldoorlog tekenen. Operatie Market Garden is een gebeurtenis die van 17 t/m 25 september 1944 onder andere heeft plaatsgevonden in de gemeente Arnhem, genaamd de Slag om Arnhem.⁴¹ Door middel van archiefonderzoek is het ooggetuigenverslag van Dhr. K.J. Brinkerhof verkregen. Dit document is waarschijnlijk ergens in een periode van 1950 t/m 1965 ter donatie aan het museum gegeven. Dhr. Brinkerhof was een man die tijdens operatie Market Garden in september 1944 in Arnhem verbleef. Hij heeft van 17 september tot 25 september elke dag een stuk geschreven over wat hij die dagen allemaal mee heeft gemaakt en zag gebeuren. Door het gebruik van het verhaal van dhr. Brinkerhof kan de lezer voor een deel ervaren hoe die periode voor de normale burger was. Het is een persoonlijk verhaal en niet iedereen zal het als een betrouwbare bron beschouwen. Het is echter een verhaal dat de kleine dingen vertelt tijdens een grote gebeurtenis en daarom is er besloten om het toch op te nemen in de fietsroute. In het verslag heeft dhr. Brinkerhof vaak over Canadese soldaten, terwijl het eigenlijk Engelse soldaten betrof. Er is een keuze gemaakt om dit soort 'fouten' niet te corrigeren, alle teksten zijn overgenomen als citaat. Het ooggetuigenverslag gaf uiteindelijk de doorslag om enkel de Slag om Arnhem te gaan beschrijven in de fietsroute. Dit resulteerde in een uitgebreide beschrijving van deze dagen in september 1944. Het begon met wat dhr. Brinkerhof op het moment deed toen het eerste luchtalarm afging in Arnhem op 17 september 1944, het begin van de Slag om Arnhem. Dit is aangevuld met de resultaten afkomstig van het literatuuronderzoek. Vervolgens worden de daarop volgende dagen tot en met 25 september op dezelfde manier beschreven. Een ander voorbeeld van het gebruik van *petite histoire*, is het stuk over de Blitzmädel. Voor het schrijven van dit stuk is gebruik gemaakt van het Duitse boek: *Ich war ein Blitzmädel*,⁴² In dit boek wordt uitgebreid

³⁹ van Rossem 2007.

⁴⁰ <https://www.tweedewereldoorlog.nl/kennis/themas/wereldwijde-schaal-conflict/bevrijding/bevrijding-nederland/> geraadpleegd op 20-04-2020.

⁴¹ <http://www.slag-om-arnhem.nl/> geraadpleegd op 20-04-2020.

⁴² Kerer 2014.

beschreven hoe het was om een Blitzmädel te zijn. Dit stuk beschrijft een klein persoonlijk onderdeel van de oorlog en is een mogelijkheid om zich beter te kunnen inleven in de situaties die speelden in die tijd. Voor de complete beschrijving van alle teksten wordt verwezen naar de fietsroute, in bijlage 1.

3.5. Fietsroute

Bij het opstellen van het PvA was er nog geen keuze gemaakt of het product een fiets- of wandelroute of een eventuele combinatie van deze twee zou gaan worden. Nadat er een conceptlijst voor potentiële locaties was aangeleverd bij de opdrachtgever, werd besloten om een fietsroute te maken. Arnhem-Noord is een groot gebied en de locaties liggen verspreid door het hele onderzoeksgebied. De afstand van locatie tot locatie is in sommige gevallen meer dan 7 kilometer. Met een aantal van ongeveer tien locaties zouden de afstanden te groot worden om in één dag lopend te kunnen voltooien. De opdrachtgever kwam met de vraag of er een mogelijkheid was om een combinatie van een fiets- en wandelroute te maken. Dit idee werd geopperd met de gedachten dat een combinatie van de twee, beide doelgroepen zou kunnen aanspreken. De keuze is uiteindelijk gemaakt om geen combinatie van een fiets-of wandelroute te maken. Bij een wandelroute moet er met andere dingen rekening worden gehouden dan met een fietsroute en vice versa. Enkele voorbeelden zijn dat de lengte van de route in het algemeen bij een fietsroute langer is dan een wandelroute. Een fietser en wandelaar hebben andere kleding en materieel bij zich. De keuze is gevallen op een fietsroute zodat er zoveel mogelijk kon worden voldaan aan de wensen van een fietser, in plaats van een compromis te sluiten om beide partijen tevreden te houden.

3.6. Vergelijking van fiets – en wandelroutes

Om een duidelijke en publiekgerichte fietsroute te kunnen maken zijn er fiets- en wandelroutes met elkaar vergeleken. In totaal zijn er vier verschillende routes bekeken en met elkaar vergeleken. De onderzochte routes waren: Fliegerhorst Deelen,⁴³ wandelroute Atlantikwall Noordwijk,⁴⁴ Apeldoorn een cultuurhistorische fietstocht⁴⁵ en de Airborne wandeltocht.⁴⁶

Fliegerhorst Deelen is een zwerfkaart in de vorm van een folder, die de zichtbare en onzichtbare restanten van vliegveld Deelen laat zien, deze kaart is gemaakt door Hans Jungerius. Een zwerfkaart is een kaart waarop allemaal locaties staan aangeven gelegen in het gebied, maar zonder een routebeschrijving. Het is de bedoeling dat je op eigen initiatief gaat 'rondzwerven' in het gebied. Op de voorkant van de folder is een grote topografisch kaart van vliegveld Deelen te zien. Op deze kaart is door middel van symbolen aangegeven waar en wat voor restanten zich op die locatie bevinden. Op de achterkant van de folder staat informatie over de geschiedenis van het vliegveld en een beschrijving van de locaties. De teksten zijn kort en vereisen enige kennis van de Tweede Wereldoorlog om het allemaal te begrijpen. Met deze kaart kan men lopend of fietsend het gebied gaan bekijken. Doordat het hier gaat om een zwerfkaart, is er geen vast begin- of eindpunt en geen vaste route aanwezig.

De wandelroute Atlantikwall Noordwijk is een wandelroute in de vorm van een folder, die langs de resten van de Atlantikwall gaat in het duinlandschap bij Noordwijk. De voorkant van de folder is een topografische kaart van het gebied met een overzicht van de hele route. Op de route staan de nummers van de te bekijken locaties. Op de achterkant staat de beschrijving van de in totaal 13 locaties. Elke locatiebeschrijving bestaat uit een afbeelding, korte tekst en routebeschrijving naar het volgende punt. In deze routekaart is er geen uitleg over de Tweede Wereldoorlog aanwezig of een

⁴³ Jungerius 2016.

⁴⁴ RAAP *et al.* 2016.

⁴⁵ de Jong 2014.

⁴⁶ <https://airbornewandeltocht.nl/nl/over-airborne-wandeltocht/routes.html> geraadpleegd op 3-11-2019.

vorm van introductie over het gebied. De wandelroute heeft hetzelfde begin- en eindpunt en is 3,6 kilometer lang. Er wordt aangegeven dat de wandeling ongeveer een uur duurt.

De gemeente Apeldoorn heeft een cultuurhistorische fietstocht gemaakt door het oosten van de stad en het buitengebied van Apeldoorn. Deze fietsroute is een boekwerk van 72 pagina's met de toevoeging van losse uitvouwbare kaart met een overzicht van het hele gebied. Op de eerste 30 bladzijden is het cultuurlandschap van Apeldoorn beschreven, zoals de grafheuvels, ijzerwinning, landbouw en vervolgens de buitenplaatsen en kenmerkende gebouwen zoals de molens en Paleis het Loo. De route leidt de fietser langs 32 locaties. Bij elke locatie in het boekje staat een beschrijving en een afbeelding, echter zijn het bijna allemaal recente foto's en wordt er nauwelijks gebruik gemaakt van historisch beeldmateriaal. Helemaal achter in het boek is de routebeschrijving te vinden. Daar staat beschreven hoe je naar de volgende locatie moet fietsen. De fietsroute heeft hetzelfde begin- en eindpunt en is 38 kilometer lang.

In Oosterbeek vindt ieder jaar de Airborne wandeltocht plaats op de eerste zaterdag in september. Dit is een georganiseerde wandeltocht in het kader van de Slag om Arnhem in 1944. Doordat het een georganiseerde tocht is maken de deelnemers niet gebruik van een kaart. De tocht wordt van tevoren helemaal uitgezet met borden zodat de wandelaars op de dag zelf zien hoe ze moeten lopen. Op de website is wel een kaart te zien met een gemarkeerde route en symbolen die aangeven wat er op die locatie te zien is. Als men klikt op een symbool is echter geen aanvullende informatie beschikbaar, enkel een opmerking zoals Airbornemonument. De route gaat door het onderzoeksgebied, maar behandelt daar geen zichtbare locaties. Als men mee wil lopen met de wandeltocht is het mogelijk zich de dag zelf aan te melden. Er kan worden gestart tussen 8:00 en 14.00. Het is mogelijk zich in te schrijven voor verschillende afstanden namelijk, de 10, 15, 25 en 40 kilometer.

3.7. Vormgeving

Na het analyseren van deze vier verschillende routes is er een keuze gemaakt hoe het te maken product zou worden vormgegeven. De keuze is gevallen op het maken van een boekwerk in A5 formaat. Een grote overzichtskaart van het hele gebied is apart bijgevoegd, zie hiervoor bijlage 2. Door te kiezen voor een boek is er genoeg ruimte om alle verzamelde informatie en beeldmateriaal. Met een folder heb je toch beperkingen met de beschikbare schrijfruimte. In het boek zal een voorwoord aanwezig zijn, gevolgd door een uitleg over de Slag om Arnhem gecombineerd met het ooggetuigenverslag. Daarna zullen de locaties te lezen zijn met helemaal achter in de routebeschrijving. De fietsroute begint bij punt één waar zich een gratis parkeerterrein bevindt. Elke locatie is op dezelfde manier vormgegeven (zie hiervoor figuur 6). De topografische kaart op de linker pagina is bedoeld als achtergrond en heeft daarom geen schaal aanduiding en legenda. Als de fietsers zijn aangekomen bij de locatie zullen in het boekje de beschrijving te lezen zijn met bijbehorende afbeeldingen. Deze beschrijving vertelt iets over de functie ten tijde van de Tweede Wereldoorlog en-, de geschiedenis. Vervolgens is iets verwoord over de huidige functie of situatie. Deze informatie samen, is het verhaal over de locatie. Daarbij, is rekening gehouden met de lengte van de teksten. De teksten zijn niet te lang gemaakt, de mensen zijn er immers ook om te fietsen. In de fietsroute zijn twee stukken tekst geplaatst die extra informatie geven over twee termen die genoemd worden. Deze onderwerpen gaan over Rijksmonumenten en Blitzmädel. De tekst over Rijksmonumenten geeft een korte uitleg wat een Rijksmonument inhoudt. De toelichtende tekst over de Blitzmädel was noodzakelijk om te kunnen uitleggen wat een 'Blitzmädel' is, omdat het begrip op verschillende locaties terugkomt. Achter in het boekwerk is de hele routebeschrijving terug te vinden en niet bij elke locatie. Dit is gedaan zodat men steeds dezelfde pagina's kan gebruiken voor de routebeschrijving en men niet steeds hoeft te zoeken. De fietsroute heeft hetzelfde begin- en eindpunt en heeft een lengte van ongeveer 45 kilometer.

Het product moest op het laatste moment door de student zelf worden vormgegeven in plaats van door de opdrachtgever. Aäron Sotthewes is gevraagd om te helpen bij het samenstellen en vormgeven hiervan. Er is daarbij besloten om het programma 'Scribus' te gaan gebruiken. Scribus is een gratis programma dat wordt gebruikt voor het vormgeven van folders en magazines. De fietsroute heeft veel vergelijkbare onderdelen als een folder en daardoor kon er optimaal gebruikt worden gemaakt van alle hulpmiddelen die het programma te bieden had. Adobe Illustrator was eveneens een geschikt programma geweest voor het vormgeven van de fietsroute. Toch is de beslissing genomen om het niet te gebruiken. Op dat moment was er niet voldoende kennis aanwezig om optimaal gebruik te kunnen maken van Adobe Illustrator. Samen met Aäron Sotthewes is besloten een rood, wit, blauw thema te hanteren, de kleuren van de Nederlandse vlag. De rest van de vormgeving is overgelaten aan Aäron Sotthewes.

Figuur 3: Twee pagina's uit het de fietsroute over de Teerose.

Bron: Virna Lubbinge

3.8. Doelgroep

De doelgroep is toeristen en andere geïnteresseerden in de Tweede Wereldoorlog die een fietstocht willen maken. Om er voor te zorgen dat zoveel mogelijk mensen de fietsroute gaan kopen, is het van belang dat alles duidelijk en te begrijpen is. De teksten moeten op een geschikt niveau geschreven zijn zodat het door zoveel mogelijk mensen te begrijpen is. Het B1 niveau wordt begrepen door 95% van de Nederlandse bevolking.⁴⁷ Dit is eenvoudig Nederlands en te begrijpen door iedereen, ook zij die geen opleiding hebben gehad.⁴⁸ Daarom is ervoor gekozen om de teksten zoveel mogelijk op dit B1 niveau te schrijven. Er is rekening gehouden met een niet te lange lengte van de zinnen.

⁴⁷ <https://www.accessibility.nl/kennisbank/tools/leesniveaustool/leesniveaustool> geraadpleegd op 13-12-2019.

⁴⁸ <https://www.communicatierijk.nl/vakkennis/rijkswebsites/aanbevolen-richtlijnen/taalniveau-b1> geraadpleegd op 13-12-2019.

Begrippen en termen worden allemaal uitgelegd en er worden voorbeelden gebruikt om verduidelijking te geven, bijvoorbeeld: lengte aangeven door gebruik van aantal voetbalvelden, één kuub zand is 12 kruiwagens vol etc. Met behulp van de website Accessibility zijn de teksten gecontroleerd.

Een foto zegt meer dan duizend woorden is een gezegde waarvan iedereen wel eens heeft gehoord. Beelden roepen emoties op en blijven beter in herinnering als woorden. Er zijn veel beelden in de fietsroute gebruikt die er voor moesten zorgen dat alles goed in herinnering blijft. Zo zijn oude RAF-foto's die de situatie in de periode 1940-1945 van bovenaf laten zien gebruikt.⁴⁹ Daarnaast zijn afbeeldingen afkomstig van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN), een digitale hoogtekaart van Nederland gebruikt.⁵⁰ Door gebruik te maken van de verschillende kaartlagen en tools zijn bepaalde verstoringen in het landschap beter te zien.

Om de interesse te kunnen wekken voor de fietsroute is nagedacht over de gekozen locaties. De insteek van het maken van de fietsroute was dat het toegankelijk moest zijn voor zoveel mogelijk mensen, ook voor mensen zonder archeologische of historische kennis. Voor deze doelgroep is zichtbaarheid en het verhaal uiteindelijk een zeer belangrijk aspect, mensen willen uiteindelijk ook wat informatie opdoen. Iets zoals verkleuringen of lichte verhogingen in het landschap zal niet voor iedereen duidelijk te herkennen zijn en zal teleurstelling kunnen veroorzaken. De verschillende seizoenen was ook iets om rekening mee te houden, dat het object bijvoorbeeld niet verborgen ligt onder bladeren in de herfst. Daardoor is voornamelijk gekozen voor locaties waarbij de zichtbaarheid zo optimaal mogelijk was. Er is rekening gehouden dat er genoeg variatie onderweg was en het niet te eentonig ging worden. De locaties zijn elk uniek in vormgeving, van een grote bunker tot schuttersputjes. Enkel de drie Teerose-stellingen zijn vergelijkbaar met elkaar, de reden om ze toch alle drie op te nemen in de route was dat de drie locaties samen uiteindelijk één functie hadden en dit de wens was van de opdrachtgever. De locaties leiden de fietser bijna door heel Arnhem-Noord, daardoor is er optimaal gebruik gemaakt van de grootte van het gebied.

⁴⁹ <https://library.wur.nl/WebQuery/geoportal/raf> geraadpleegd op 24-04-2020.

⁵⁰ <https://www.ahn.nl/ahn-viewer> geraadpleegd op 24-04-2020.

4. Discussie

In dit hoofdstuk wordt gereflecteerd op het functioneren van de student tijdens het onderzoek. Waar lagen de beperkingen, kansen en problemen die de student is tegenkomen tijdens het uitvoeren van het onderzoek.

4.1. Macroniveau

Vanuit de opdrachtgever kwam het verzoek op een voor Arnhem, vernieuwende wijze de Tweede Wereldoorlog te presenteren in de vorm van een fietsroute. Het was jammer dat een complete inventarisatie van het gebied niet mogelijk was, doordat daardoor het afstudeeronderzoek te groot zou worden. Het product, de fietsroute, is tot stand gekomen door middel van vier verschillende soorten onderzoeksmethoden. Deze methoden zijn: literatuur- en bronnenonderzoek, veldonderzoek, casestudy en archiefonderzoek. Het literatuur- en bronnenonderzoek was niet altijd even gemakkelijk. Er is veel te vinden over de Tweede Wereldoorlog en dit zorgde voor het probleem dat er veel tegenstrijdige informatie was. Het was soms lastig om te achterhalen welke informatie betrouwbaar en echt was. De kansen van dit onderzoek lag in de gegeven vrijheid van de opdrachtgever. Na het afbakenen van het onderzoek met de opdrachtgever was er veel vrijheid om het onderzoek op een eigen manier in te richten. Het was een goede manier om alle geleerde vaardigheden die zijn opgedaan tijdens de opleiding toe te kunnen passen in een eigen onderzoek. Door een maandelijks contact moment met de opdrachtgever en een goed contact met de begeleider van Saxion werd de kwaliteit van het onderzoek gewaarborgd. Dit heeft er voor gezorgd dat er in de fietsroute veel variatie is in de locaties en het verhaal.

4.2. Mesoniveau

Tijdens het hele afstudeerproces hebben zich wel enkele problemen voorgedaan. Het onderzoek is niet geheel volgens het stappenplan, dat vermeld staat in het Plan van Aanpak, verlopen. Tijdens het onderzoek zijn hier en daar wat aanpassingen gedaan. Het onderzoek heeft uiteindelijk langer geduurd dan wat aanvankelijk was gepland. Na het afbakenen van het onderzoek met de opdrachtgever is het PvA geschreven. Door een 'onprettige' en slechte communicatie met de begeleider van Saxion werden de problemen met het PvA niet verholpen. Na dit te hebben aangegeven bij de afstudeercommissie is gezamenlijk besloten met een andere begeleider verder te gaan. Dit resulteerde in betere communicatie en duidelijkheid waardoor het PvA werd goedgekeurd. Het onderzoek kon daardoor snel beginnen en de verloren tijd snel worden ingehaald. Terugkijkend op dit moment was het beter geweest de problemen met de begeleider eerder aan te geven. De wens van de opdrachtgever was een route te ontwikkelen voor toeristen en andere geïnteresseerden. De tien locaties zijn uitgekozen door de opdrachtgever en voornamelijk op basis van de zichtbaarheid, daardoor zijn er weinig archeologische sporen opgenomen in de route. Daardoor is het probleem ontstaan dat het soms moeilijk was de archeologische relevantie te benadrukken in dit document, wat een eis is vanuit Saxion. In maart 2020 was er sprake van een Covid-19 pandemie, hierdoor kwam heel Nederland in een lockdown terecht. Dit betekende concreet dat het niet mogelijk was om de gemeente Arnhem, Saxion of bibliotheken te bezoeken, Het onderzoek moest vanuit huis worden voortgezet. Ook de afronding van de fietsroute en, - het samenstellen kon niet meer worden gedaan door de gemeente Arnhem vanwege de lockdown. Samen met de begeleider van Saxion is toen besloten dat de student het product zelf zou samenstellen. Dit resulteerde in een flinke aanpassing in de planning waardoor er veel werk moest gebeuren in korte tijd. Dankzij de hulp van de begeleider van Saxion is de deadline echter wel gehaald.

4.3. Microniveau

De aanbeveling voor de gemeente Arnhem is om een complete inventarisatie uit te voeren in het gebied, de gemeente Arnhem heeft zelf al aangegeven dit overzicht niet te hebben. Dit onderzoek

zou als voorbeeld kunnen dienen voor eventuele vervolg onderzoeken. Ik stel mijzelf beschikbaar om een vervolgonderzoek in de toekomst uit te voeren. De gemeente Arnhem zou hierdoor meerdere fiets – of wandelroutes uit kunnen brengen. Het gemaakte product dat tot stand is gekomen door dit onderzoek kan de eerste in een reeks worden.

5. Conclusie

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vooraf opgestelde hoofd- en deelvragen aan de hand van de resultaten van het onderzoek. Op basis van de deelvragen zal de hoofdvraag worden beantwoord. De deelvragen worden op macro- meso- en microniveau beantwoord.

5.1. Macroniveau

1. Welke rol speelde het gebied in Arnhem-Noord gedurende de Tweede Wereldoorlog?

Tijdens dit onderzoek is ervoor gekozen om een specifieke gebeurtenis te onderzoeken die heeft plaatsgevonden ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, namelijk operatie Market Garden. Deze beslissing is gemaakt om diepgang en een specifieke focus in een verhaal te kunnen creëren. De gehele oorlogsperiode was ongeveer vijf jaar, een beschrijving van vijf oorlogsjaren werd veel te groot. Het is dan ook veel moeilijker om ergens tot in het detail op in te gaan. De gekozen gebeurtenis is operatie Market Garden met de focus op de Slag om Arnhem, dat heeft plaatsgevonden van 17 t/m 25 september 1944.

De tien punten die zijn opgenomen in de fietsroute zijn niet willekeurig uitgekozen locaties gelegen in Arnhem- Noord. Deze locaties zijn gekozen omdat ze allemaal met elkaar verbonden waren. Acht van de tien locaties zijn gebouwd of verbouwd in de periode van de bezetting van Nederland door Nazi-Duitsland. De Teerose-stellingen, het inlichtingen en verdedigingsnetwerk werd stuurden alle informatie door naar de Bunker Diogenes. Het personeel dat werkzaam was in Diogenes waren onder andere Blitzmädel, die weer verbleven op Kamp Koningsweg Noord. Deze locaties lagen allemaal bij Fliegerhorst Deelen, een geheim vliegveld gebouwd door de Duitse bezetters. Door dat de werkzaamheden op het vliegveld geheim moest blijven voor de geallieerden werden de vliegtuigen verstopt in vliegtuighangars gecamoufleerd als boerenschuur zoals de Adelhearthoeve en ook in Splitterboxen. De bevoorrading van munitie en bommen verliep via het bommenlijntje. De schuttersputjes zijn opgenomen omdat dit het meest voorkomende archeologische spoor uit de Tweede Wereldoorlog is. Hotel Groot Warnsborn is tijdens de bezetting, in 1941 bezocht door Anne Frank en haar vader.

Op 17 september 1944 landen 5000 geallieerde troepen in Wolfheze, ongeveer 10 kilometer ten westen van Arnhem. Deze troepen moesten de landingsplek bij Wolfheze verdedigen en optrekken richting Arnhem om de Rijnbrug te veroveren. Op 18 september hadden de geallieerden de noordzijde van de Rijnbrug in handen. Op de Ginkelse heide vond de tweede dropping plaats voor de luchtlandingstroepen. Duizenden parachutisten landden in het gebied vergezeld door explosies en schoten om zich heen. Tegen de avond trokken de gelande troepen richting Arnhem. Ondertussen hielden de geallieerden stand bij de brug in Arnhem. Ze zaten verscholen in tientallen gebouwen aan de noordkant van de brug, wachtend op extra luchtlandingstroepen en op de grondtroepen die zouden oprukken vanuit het zuiden van het land. Op 19 september vond de derde dropping van parachutisten plaats, Poolse soldaten zouden bij de rivier ongeveer anderhalf kilometer van de brug landen. Echter, dit gebied was nog niet in handen van de geallieerden en door slechte communicatie was hier niemand van op de hoogte. De Poolse soldaten landden tussen de geallieerden en de Duitsers in en werden door beide partijen beschoten. De geallieerde troepen die dinsdag 19 september hadden geprobeerd door te breken richting de Rijnbrug hadden zich teruggetrokken richting Oosterbeek, ten westen van Arnhem. De troepen bij de brug stonden er daardoor alleen voor. Op donderdag 21 september was de Rijnbrug weer in handen van de Duitsers en hadden de geallieerden in Oosterbeek een nieuwe verdedigingslinie opgezet. Het plan was om de geallieerden soldaten in Oosterbeek via de rivier naar Driel te krijgen. Op vrijdag 22 september in de ochtend hadden de eerste grondtroepen Driel bereikt en begonnen de voorbereidingen voor de evacuatie. In de nacht van maandag 25 september werd er begonnen met het terugtrekken van de troepen uit Oosterbeek naar de overkant van de Rijn. Deze terugtrekking werd operatie 'Berlin' genoemd, die nacht lukte het om 2200 man naar de overkant te halen.

5.2. Mesoniveau

2. Welke andere fiets- en wandelroutes zijn bruikbaar als vergelijkingsmateriaal voor het opstellen van de route in Arnhem-Noord?

- Fliegerhorst Deelen is een zwerfkaart die alle zichtbare en onzichtbare restanten laat zien op vliegveld Deelen. Deze kaart is gemaakt door Hans Jungerius.
- Wandelroute Atlantikwall Noordwijk, is een wandelroute langs locaties van de Atlantikwall. Dit is bruikbaar vergelijkingsmateriaal omdat het hier eveneens gaat om een Tweede Wereldoorlog onderwerp.
- Apeldoorn een cultuurhistorische fietstocht, is een fietsroute door de gemeente Apeldoorn. Deze route was bruikbaar als vergelijkingsmateriaal voor het opstellen van de fietsroute. Deze tocht is vormgegeven in boekvorm waar veel informatie is in verwerkt. Dit komt veel overeen met hoe het gemaakte product is vormgegeven.
- De Airborne wandeltocht, die ieder jaar in Oosterbeek plaatsvindt. Dit is een georganiseerde wandeltocht in het kader van de Slag om Arnhem in 1944, de tocht vindt ieder jaar op de eerste zaterdag in september plaats. De route gaat door het onderzoeksgebied, maar behandelt daar geen zichtbare locaties. De route gaat wel langs locaties net buiten het onderzoeksgebied.

3. Welke fiets- en wandelroutes bestaan er voor Arnhem – Noord waarin Tweede Wereldoorlog erfgoed is opgenomen?

In Arnhem-Noord bestaan er twee fiets- wandelroutes die Tweede Wereldoorlog erfgoed behandelen. Dit is Fliegerhorst Deelen en de Airborne wandeltocht. Fliegerhorst Deelen is een zwerfkaart die alle zichtbare en onzichtbare restanten laat zien op vliegveld Deelen, gemaakt door Hans Jungerius. Op deze kaart wordt veel over de Tweede Wereldoorlog restanten gelegen op en rondom vliegveld Deelen uitgelegd. De Airborne wandeltocht loopt door het onderzoeksgebied, maar gaat niet langs Tweede Wereldoorlog locaties gelegen in het onderzoeksgebied, maar wel langs andere locaties die betrekking hebben tot de Tweede Wereldoorlog.

4. Welke factoren moeten in ogenschouw worden genomen voor het opstellen van een fietsroute?

Een belangrijke factor voor het opstellen van een fietsroute is dat op een locatie een verhaal kan worden verteld. Dit zorgt ervoor dat de fietsers informatie hebben om te lezen wanneer zij aan komen op een locatie. De teksten van de route zijn op B1-niveau geschreven, dit is eenvoudig Nederlands en te begrijpen door 95% van de Nederlandse bevolking. Er is rekening gehouden met de lengte van de zinnen en het gebruik van beeldmateriaal voor het visuele aspect. Er is genoeg verspreiding door het hele onderzoeksgebied zodat heel Arnhem-Noord wordt bekeken. Er is voldoende variatie gecreëerd met de gekozen locaties zodat de route niet te eentonig wordt.

5.3. Microniveau

5. Waaruit bestaan de nog zichtbare resten uit de Tweede Wereldoorlog van Arnhem-Noord?

Er heeft geen complete inventarisatie plaatsgevonden in het gebied. De bestaande zichtbare resten in Arnhem-Noord zijn opgenomen in de fietsroute. Dit zijn de Diogenes bunker, de stellingen Teerose I, Teerose II en Teerose III, Warnsborn, schuttersputjes, het bommenlijntje, splitterboxen, Kamp Koningsweg Noord en de Adelaertshoeve. Een complete beschrijving van deze tien locaties is te vinden in de fietsroute, zie daarvoor bijlage 1.

6. Als de factoren uit deelvraag 4 in ogenschouw worden genomen, welke van deze resten zijn het meest geschikt om te worden opgenomen in een route? Doordat er geen complete inventarisatie van het gebied heeft plaatsgevonden zijn alle locaties die zijn opgenomen in de route geschikt om gebruikt te worden. Enkel de Teerose-stellingen voldoen niet aan de eis van voldoende variatie, maar wel aan de eis van een goed te vertellen verhaal.

5.4. Hoofdvraag

‘Hoe kunnen toeristen en andere geïnteresseerden door middel van een route een duidelijk en gevarieerd beeld krijgen van de gebeurtenissen in Arnhem-Noord ten tijde van de Tweede Wereldoorlog?’

Door het maken van een fietsroute door Arnhem-Noord kunnen toeristen en andere geïnteresseerden op de fiets langs locaties die betrekking hebben op de Tweede Wereldoorlog. De fietsroute is in de vorm van boekwerk gemaakt dat verkocht zal worden door de gemeente Arnhem. Toeristen en andere geïnteresseerden kunnen aan de hand van de fietsroute op eigen moment en tempo de fietsroute volgen die ze door heel Arnhem-Noord zal leiden. De fietsroute begint met een uitleg over operatie Market Garden. Deze operatie heeft plaatsgevonden van 17 t/m 25 september 1944 in onder andere Arnhem. Aan de hand van literatuuronderzoek en een ooggetuigenverslag zal deze gebeurtenis uitgebreid worden uitgelegd. Na deze achtergrond volgt informatie over het gebied en kunnen de fietsers locaties gaan bekijken die een connectie hebben met de Tweede Wereldoorlog. De fietsroute begint bij locatie 1, de Teerose I stelling, bij deze locatie is tevens een parkeerterrein aanwezig. Als de fietsers zijn aangekomen bij locatie nummer 1, in dit geval de Teerose I, staat in de fietsroute een beschrijving over de locatie. De beschrijving van een locatie is uit drie onderdelen opgebouwd. De voormalige functie (is het door de Duitsers gebouwd of bestond het al?) En de functie ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, wat was de functie in de oorlogsjaren. De naoorlogse functie, wat gebeurde er nadat Nederland was bevrijd op de locatie en wat is daarvan nog te zien. Al deze informatie vormt het te vertellen verhaal, de beschrijving. Na het lezen van de beschrijving hebben mensen de gelegenheid om de locatie uitgebreid op eigen tempo te gaan bekijken. Na bezichtiging van de locatie staat achterin in het boekje de routebeschrijving naar de volgende locatie. De hiervoor benoemde stappen worden herhaald tot dat ze zijn aangekomen bij locatie nummer 10. Na locatie nummer 10 wordt men teruggeleid richting de parkeerplaats en is de hele route afgerond. De te bekijken locaties zijn gevarieerd en liggen verspreid door heel Arnhem-Noord en hebben een totale lengte van ongeveer 45 kilometer.

6. Aanbevelingen

In het laatste hoofdstuk van dit verantwoordingsdocument zullen de aanbevelingen worden gedaan. Dit zal in de volgende alinea's worden toegelicht op macro, - meso- en microniveau. Deze aanbevelingen zijn bedoeld voor vervolgonderzoek en toekomstige onderzoeken.

6.1. Macroniveau

Het onderzoek heeft nu alleen plaatsgevonden in Arnhem-Noord. De opdrachtgever zou meerdere fietsroutes kunnen ontwikkelen in andere gebieden van de gemeente Arnhem. Op deze manier kan er worden begonnen met een hele reeks van fietsroutes. Doordat alle documentatie van dit onderzoek in het bezit is van de gemeente Arnhem, is het mogelijk een vergelijkbaar onderzoek met vergelijkbare uitgangspunten op andere locaties uit te voeren. De gemeente Arnhem zou eventueel dit aan een student als afstudeervoorstel kunnen aanbieden.

6.2. Mesoniveau

Tijdens dit onderzoek was er besloten om een fietsroute samen te stellen en geen wandelroute. Een criterium waarom er een keuze was gemaakt voor een fietsroute was dat de afstand meer dan 40 kilometer is. Een wandelroute van 40 kilometer is erg lang, een kortere wandelroute van ongeveer 5 of 10 kilometer is daarvoor beter geschikt. De drie Teerose-stellingen liggen dicht bij elkaar, daarom is het mogelijk om een wandelroute te doen langs alleen deze drie locaties. De wandelroute is dan ongeveer 10 kilometer lang en loopt langs drie locaties.

6.2. Microniveau

Tijdens het eerste veldbezoek aan Park de Hoge Veluwe is veel gezien wat een connectie had met de Tweede Wereldoorlog. Zo zijn er overblijfselen van bunkers, een inschietheuvel voor boordwapens van vliegtuigen en vliegtuighangars vermomd als boerderijen gezien. Veel van deze locaties staan niet gedocumenteerd op de kaart van Vliegerhorst Deelen en zijn ook niet onderzocht tijdens dit onderzoek. De reden hiervan was de toegangsprijs van het park en dat de locaties van de paden afliggen. De opdrachtgever gaf aan, dat de gemeente Arnhem nog geen compleet overzicht heeft wat zich met betrekking hebben tot de Tweede Wereldoorlog in het Park de Hoge Veluwe bevindt. De gemeente zou in samenwerking met het Park de Hoge Veluwe een inventarisatie kunnen uitvoeren om alles in het gebied in kaart te gaan brengen. Op deze manier kan er een compleet overzicht gemaakt worden van alle Tweede Wereldoorlog sporen gelegen in Arnhem-Noord.

Literatuur

Hieronder staat alle literatuur die is gebruikt tijdens het schrijven van dit verantwoordingsdocument en de fietsroute, bijlage 1.

Beevor, A., 2019² (2012): *De Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam.

Broeke ten, E.M./ E. Louwe, 2019: *Rapportage opgraving (deels variant archeologische begeleiding) Johannahoeve weg 79 te Arnhem in de gemeente Arnhem*. (Econsultancy rapport 2210-8785), Econsultancy, Doetinchem.

Genuchten, C., van der, 2004: *Handboek Geldersch Landschap, Geldersche Kasteelen*, Gelderland.

Haveman, E./ B. Vermeulen, 2007: *Achter die steenen brugge, Archeologisch proefonderzoek in het plangebied Steenbrugge (fase 1)*, Deventer, Deventer (Rapportages Archeologie Deventer nummer 22), Deventer.

Hordijk, G., 2015: *Tweede Wereldoorlog in de archeologie, Afstudeerscriptie*, Deventer.

Jong, J., de, 2014: *Apeldoorn een cultuurhistorische fietstocht*, Utrecht.

Jong, L. de, (red.), 1980: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Deel 10a, Het laatste jaar*, 's-Gravenhage.

Jungerius, H., 2016: *Fliegerhorst Deelen. Zwerfkaart van de zichtbare en onzichtbare restanten van een vergeten vliegveld*, Arnhem.

Kerer, H., 2014: *Ich war ein Blitzmädel: Frauenkameradschaft in der Wehrmacht (Memoria Erinnerungen an das 20. Jahrhunderts 7*, Bozen.

Kershaw, R.J., 2019: *It never snows in September: The german view of Market-Garden and the battle of Arnhem, September 1944*, Manchester.

Kok, R.S./ J.A.T. Wijnen, 2018: *Oorlogssporen in de gemeente Arnhem: Een thematische archeologische verwachtingskaart voor sporen van oorlog en defensie*, (RAAP rapport 3386), Weesp.

Kompisch, K., 2008: *Täterinnen: Frauen im Nationalsozialismus*, Köln.

Middlebrook, M., 2018² (1994): *Arnhem 1944: The Airborne Battle*, Groyden.

Molen, A., van der, 2011: *De biografie van de bunker*, s.l.

RAAP/ Warmerdam Cultuurhistorisch Onderzoek/ Atlantikwall museum Noordwijk/ staatbosbeheer, 2016: *Wandelroute Atlantikwall Noordwijk*, s.l.

Rauschnig, H., 2003² (1940): *Gespräche mit Hitler*, Zürich.

Reuter, F., 2019: *Die Entwicklung und der Einsatz des RADAR-Verfahrens in Deutschland bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*, Wiesbaden.

Rossem, M. van, 2007: *Drie oorlogen. Van Eerste Wereldoorlog naar Tweede Wereldoorlog en Koude Oorlog*, Amsterdam.

Spanjaard, A., 2013: *Historische route, De Slag om Arnhem*, s.l.

Stachura, P., 1998² (1989): *The Weimar Republic and the Younger Proletariat. An economic and social analysis*, Palgrave Macmillan UK

Veerman, D., 2014: *Vliegveld Deelen, van last tot lust? De invloed die het vliegveld Deelen heeft gehad op de aanwezigheid van cultuurhistorische landschapselementen in de omgeving van Deelen*, ongepubliceerde afstudeerscriptie Universiteit Utrecht, Utrecht.

Verhoeven, N., 2018: *Wat is onderzoek? Praktijkboek voor methoden en technieken*, Amsterdam.

Tijdschriften

Dorpskrant Schaarsbergen; informatieblad van de Dorpsraad : 1994, nr. 85, 9-11

Geursen, H., 2015: Teerosen op de Veluwe, *De lokale geschiedenis van de gemeenten Rheden en Rozendaal*, 61, 22-26

Linck, H., 2014: Teerosen: drie begraven tekeningen op de Veluwe. *Verborgten landschap*, december, 5-34

Steijven, I., 2009: Een dissonante herinnering. Diogenes en de toekomst van het oorlogserfgoed, *Levend Erfgoed*, 6, 28-34

Timmermans, H./R.S. Kok, 2008: De Teerose-stellingen op de zuidelijke Veluwezoom, *Gelders Erfgoed*, 4, 27-30

Websites

www.accessibility.nl (geraadpleegd op 13-12-2019)

www.ahn.nl/ahn-viewer (geraadpleegd op 24-04-2019)

www.airbornewandeltocht.nl (geraadpleegd op 13-12-2019)

www.communicatierijk.nl (geraadpleegd op 13-12-2019)

www.fietsnetwerk.nl (geraadpleegd op 12-10-2020)

www.hogeveluwe.nl (geraadpleegd op 11-11-2019)

www.ikme.nl (geraadpleegd op 11-04-2020)

www.library.wur.nl/WebQuery/geoportal/raf (geraadpleegd op 24-04-2020)

www.museumdeelen.nl (geraadpleegd op 2-07-2019)

www.niod.nl (geraadpleegd op 25-11-2019)

www.slag-om-arnhem.nl (geraadpleegd op 20-04-2020)

www.tweedewereldoorlog.nl (geraadpleegd op 20-04-2020)

www.visitarnhem.com (geraadpleegd op 3-03-2019)

www.wandelnet.nl (geraadpleegd op 11-10-2019)

Afbeeldingen in het verantwoordingsdocument

Figuur 1: Kaart van gemeente Arnhem

Bron: Mierlo, M., van, 2018: *Kennis in kaart gebracht: De archeologie balans van de gemeente Arnhem*, Arnhem, 16.

Figuur 2: Tabel gebruikt voor het opstellen van de conceptlijst, gegevens van de Bunker Diogenes.

Bron: Virna Lubbinge

Figuur 3: Foto van de opnieuw blootgelegde schuttersputjes.

Bron: Virna Lubbinge

Figuur 4: Coupefoto van de schuttersput bij Steenbrugge, 44

Bron: Haveman, E./ B. Vermeulen, 2007: *Achter die steenen brugge, Archeologisch*

proefonderzoek in het plangebied Steenbrugge (fase 1), Deventer, Deventer (Rapportages Archeologie Deventer nummer 22), Deventer.

Figuur 5: De coupetekening van de schutterput die is aangetroffen in Steenbrugge, Deventer
Bron: Hordijk, G., 2015: *Tweede Wereldoorlog in de archeologie, Afstudeerscriptie*, Deventer, 86

Figuur 6:
Twee pagina's uit het de fietsroute over de Teerose
Bron: Virna Lubbinge

Overige Bronnen

K.J. Brinkerhof, ooggetuigenverslag september 1944: Collectie Museum de Waag
Deventer, Documentatie museumgeschiedenis sectie oorlogsperiode 40-45 -
Ooggetuigenverslag K. J. Brinkerhof september 1944.

Bijlagen

Bijlage 4: Lijst met locaties die zijn gekozen voor opname in de fietsroute (deel 1)

Nummer	Locatie	Coördinaten	Periode tijdens de Tweede Wereldoorlog	Afkomstig/gebouwd door de Geallieerden of Nazi-Duitsland
1	Teerose I	52.064008, 5.932098	Tijdens de bezetting van Nederland	Nazi-Duitsland
2	Teerose II	52.038289, 5.993617	Tijdens de bezetting van Nederland	Nazi-Duitsland
3	Teerose III	52.062016, 5.975893	Tijdens de bezetting van Nederland	Nazi-Duitsland
4	Hotel Groot Warnsborn	52.01028, 5.86563	Tijdens de bezetting van Nederland	Nazi-Duitsland
5	Schuttersputjes	52.002137, 5.815359	Tijdens de bezetting van Nederland/ tijdens de bevrijding	Geallieerden
6	Bommenlijntje	52.02418, 5.81228	Tijdens de bezetting van Nederland	Nazi-Duitsland
7	Bunker Diogenes	52.033248, 5.865002	Tijdens de bezetting van Nederland	Nazi-Duitsland
8	Splitterboxen	52.047907, 5.854895	Tijdens de bezetting van Nederland	Nazi-Duitsland
9	Kamp Koningsweg-Noord	52.03252, 5.87496	Tijdens de bezetting van Nederland	Nazi-Duitsland
10	De Adelhearthoeve	52.033746, 5.882991	Tijdens de bezetting van Nederland	Nazi-Duitsland

Bron: Virna Lubbinge

Bijlage 5: Lijst met locaties die zijn gekozen voor opname in de fietsroute (deel 2)

Nummer	Locatie	Zichtbaarheid Minimaal + Maximaal +++	Bereikbaarheid Minimaal + Maximaal +++	Verhaal Minimaal + Maximaal +++	Variatie Minimaal + Maximaal +++	Eventuele reden voor opname/geen opname
1	Teerose I	+	+++	+++ De Teerose stelling was een radiopeilstation die alle verzamelde informatie doorstuurde naar de Bunker Diogenes.	+	het was een cruciaal onderdeel voor de oorlogsvoering in de lucht.
2	Teerose II	+	+++	+++	+	De opdrachtgever heeft besloten om alle drie Teerose stelling op te nemen in de fietsroute.
3	Teerose III	+	+++	+++	+	De opdrachtgever heeft besloten om alle drie Teerose stelling op te nemen in de fietsroute.
4	Hotel Groot Warnsborn	+++	+++	++ Anne Frank heeft in 1941 hier overnacht samen met haar vader en een kaartje met een afbeelding van het hotel erop verstuurd naar haar oma in Zwitserland. Een kopie is aanwezig in het hotel	+++	Dat Anne Frank hier overnacht is waarschijnlijk interessant voor het publiek omdat bijna iedereen weet wie Anne Frank was.
5	Schuttersputjes	++	+	++	+++	

			Is wat moeilijker te bereiken omdat het gelegen is aan een mountainbike pad.	Reconstructie van schuttersputjes die waren gegraven tijdens operatie Market Garden		
6	Bommenlijntje	++ Is na de oorlog afgebroken maar op sommige plekken nog sporen van te zien.	++	+++ Treinrails waarover o.a. explosieven werden vervoerd om vliegveld Deelen te bevoorraden.	+++	
7	Bunker Diogenes	+++	++	+++ Grote communicatie bunker die onderdeel was van vliegveld Deelen en een cruciale rol speelde bij de luchtoorlog in Noordwest- Europa	+++	Een grootte indrukwekkend bouwwerk dat nog steeds in originele staat te bekijken is. Specifiek wens vanuit de opdrachtgever om te worden opgenomen
8	Splitterboxen	++	++	+ Aarden wallen die de vliegtuigen tegen bominslagen moesten beschermen	+++	Is nog duidelijk zichtbaar in het landschap en zorgt voor variatie in de fietsroute
9	Kamp Koningsweg-Noord	++	+++	++ Verblijfplaats voor o.a. het personeel van de bunker Diogenes	+++	Wens vanuit de opdrachtgever
10	De Adelhearthoeve	+++	+++	++ Op kleine vliegtuighangar gecamoufleerd als boerderij	+++	Hoge scores op alle onderdelen

Bron: Virna Lubbinge

Bijlage 6: Lijst met locaties die niet zijn gekozen voor opname in de fietsroute

Locatie/ Coördinaten	Korte beschrijving	Periode tijdens de Tweede Wereldoorlog	Afkomstig van de Geallieerden of Nazi-Duitsland	Zichtbaarheid Minimaal + Maximaal +++	Bereikbaarheid Minimaal + Maximaal +++	Verhaal Minimaal + Maximaal +++	Variatie Minimaal + Maximaal +++	Eventuele reden voor opname/geen opname
Bunkerboerderijen	Boerderijen met muren van een dikte van 50 cm die bestand waren tegen bominslagen	Tijdens de bezetting	Nazi – Duitsland	+++	+ Zijn alleen van een afstand te bekijken	++	+	Ligt in Park de Hoge Veluwe. Er is besloten geen locaties te gebruiken gelegen in het park
Inschietheuvel	In deze heuvel werd geschoten om de boordwapens van vliegtuigen te kalibreren.	Tijdens de bezetting	Nazi – Duitsland	++ De heuvel is duidelijk te herkennen in het landschap alleen is er niks te zien wat herleid naar de functie	+ Is alleen van een grote afstand te bekijken	++	+++	Ligt in Park de Hoge Veluwe. Er is besloten geen locaties te gebruiken gelegen in het park
Herinneringsboom	Op deze boom is tijdens de oorlog allemaal namen en teksten ingegraveerd	Tijdens de bezetting	Nazi – Duitsland	++	+++	++	+++	Ligt in Park de Hoge Veluwe. Er is besloten geen locaties te gebruiken gelegen in het park
Rolbaan/taxibaan	De taxibanen waren een uitgebreid netwerk waarover vliegtuigen konden worden verplaatst	Tijdens de bezetting	Nazi – Duitsland	++	+	++	++	

	bijv. van het vliegtuig naar een hangar							
Kruispunt Schelmseweg - Kemperbergerweg		Tijdens de Bevrijding	Geallieerden	+				Op de locatie valt er niks te zien of herkennen en het te vertellen verhaal is ook beperkt.
Gevorderde panden op het Willemsplein en nieuwe plein		Tijdens de bezetting	Nazi – Duitsland	n.v.t.				Geen verder onderzoek gedaan. Ligt buiten het onderzoeksgebied
Groot en klein Heidekamp			Nazi – Duitsland	++	+++	++	+	Gekozen voor Kamp Koningweg Noord, anders te weinig variatie
FLAK (luchtafweerbatterij), ten oosten van vliegveld Deelen	Kanonnen die werden gebruikt voor de luchtverdediging	Tijdens de bezetting	Nazi – Duitsland	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	Geen verder onderzoek gedaan. Ligt in militair Terrein wat ontoegankelijk is.
Ehrenfrieshof	Een begraafplaats waar Duitse militairen werden begraven, waaronder personeel wat werkzaam was op vliegveld Deelen.	Tijdens de bezetting, na de oorlog	Nazi – Duitsland	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	Geen verder onderzoek gedaan. De gehele begraafplaats is ontruimd en verplaatst naar de Duitse begraafplaats in IJsselstein.

Bron: Virna Lubbinge

